

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

**Index scholarum quae, ..., in Universitate Fridericia
Guilelmia Rhenana ... publice privatimque habebuntur**

Universität <Bonn>

Bonnae, WS 1839/40(1839) - WS 1895/96(1895)[?]

SS 1891

urn:nbn:de:hbz:5:1-14994

INDEX SCHOLARVM

QVAE

SVMMIS AVSPICIIS

REGIS AVGVSTISSIMI

G V I L E L M I I I I

IMPERATORIS GERMANICI

IN VNIVERSITATE FRIDERICIA GVILELMIA RHENANA

PER MENSES AESTIVOS A. MDCCCLXXXI

A DIE XVI M. APRILIS

PVBlice PRIVATIMQVE HABEBVNTVR

IN EST

ANTONI ELTER DE FORMA VRBIS ROMAE DEQVE ORBIS ANTIQVI FACIE
DISSERTATIO POSTERIOR

BONNAE

EX CAROLI GEORGI TYPOGRAPHEO ACADEMICO

INDEX SCHOLARUM

GALE

SALVUS VITIGIS

REGIS VAGASTISSIMI

G A L L E I I

IMPERATORIS GERMANICI

IN UNIVERSITATE FRIDERICI GALILEI RHENANI

PER MENSES FEBRUARIUM ET MARCHIUM

A DIE XVI DE APRILE

PUBLICE TRIBVNTIAE HABENDANTUR

1781

ANTONI WETTER DE FORMA VITAE ROMAE ORDO VITAE

DISSERTATIO POSTHUMA

BOZAR

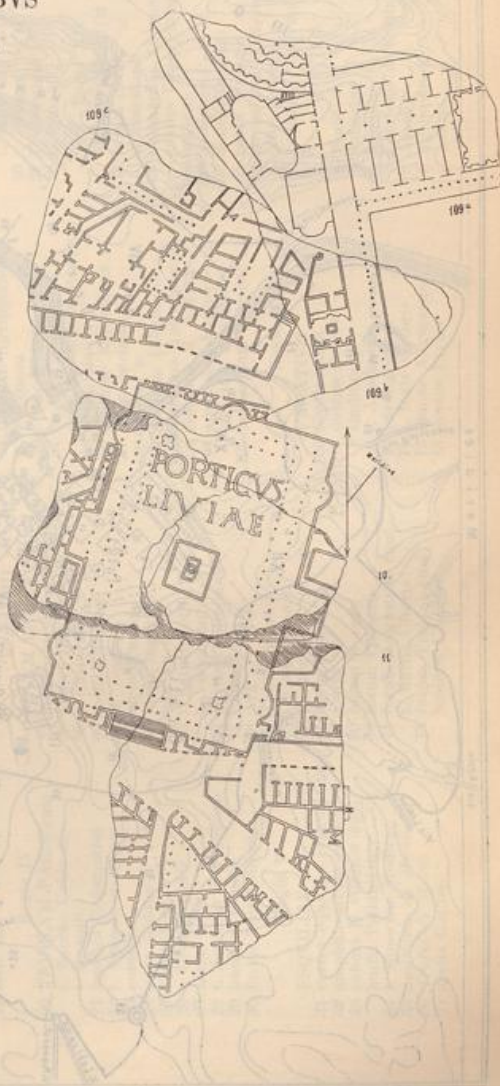
EX CAROLI GEORGI THOMASII ACADEMICO

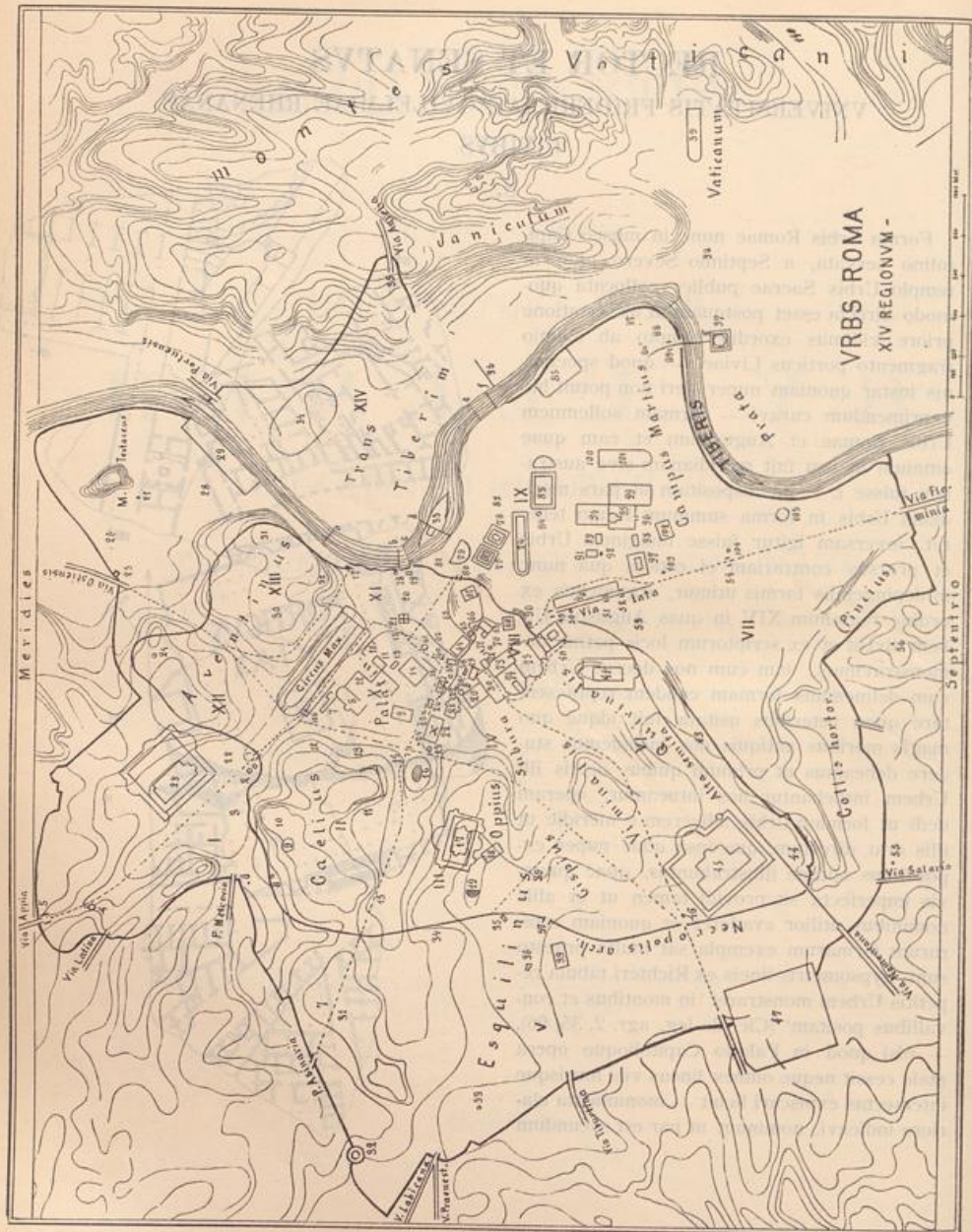
RECTOR ET SENATVS

VNIVERSITATIS FRIDERICIAE GVILELMIAE RHENANAE
CIVIBVS

S.

Forma Urbis Romae nunc in museo Capitolino servata, a Septimio Severo olim in templo Urbis Sacrae publice collocata quomodo directa esset postquam in dissertatione priore vidimus exordio sumpto ab eximio fragmento porticus Liviae, — quod speciminis instar quoniam nuper fieri non potuit hic exprimendum curavi — formam sollemnem Urbis Romae et Augusteam et eam quae omnium in usu fuit meridianam sive australem fuisse i. e. ita dispositam ut pars meridiana Urbis in forma summum locum teneat, inversam igitur fuisse imaginem Urbis et prorsus contrariam ei rationi qua nunc in depingendis formis utimur, argumentis ex ordine regionum XIV in quas Augustus Urbem divisit et ex scriptorum locis petitis demonstravimus. iam cum nos deceat Urbem cum delineamus formam eandem repraesentare quae veteribus usitata fuit idque quo magis moribus antiquis nos insinuemus studere debeamus ut primum quibus oculis illi Urbem intuebantur nos intueamur, operam dedi ut formam Urbis adicerem e meridie ut illis erat directam, qua ipsa quae nuper exposuimus optime illustrabuntur. quae quamvis imperfecta sit providi tamen ut et aliis nominibus utilior evaderet et quoniam ceterarum formarum exempla sat multa praesto sunt, hypsometris lineis ex Richteri tabula repetitis Urbem monstraret in montibus et convallibus positam (Cic. de leg. agr. 2, 35, 96), — nisi quod in Palatio Capitolioque opera male cessit neque omnes lineas viis murisque intersectas expiscari licuit — monumenta clariora indicavi, nominum ut par est secundum

VRBS ROMA XIV REGIONVM -

murus interior est Servii Tullii, amplior Aurelianus

1 PORTA CAPENA	38 lacus Orphici	76 CIRCUS FLAMINIUS	columna Traiani	14 domus Tiberiana
2 t. Honoris et Virtutis	39 macellum Liviae	77 porticus Octaviae cum t. Iovis et Iunonis	colossus VI. vigillum	15 Luperca
3 Camenae	Regio VI	78 porticus Philippi cum t. Herculis Musurum	Regio IX	16 clivus Victoriae
4 sepulchrum Scipionum	ALTA SEMITA	79 theatrum Marcelli	76 CIRCUS FLAMINIUS	Regio XI
5 arcus Drusi	40 Capitolium antiquum	80 porta Carmentalis	77 porticus Octaviae cum t. Iovis et Iunonis	CIRCUS MAXIMVS
6 cippus term. Claudii	41 theatrae Constantinianae	81 forum holitorium	78 porticus Philippi cum t. Herculis Musurum	17 porta trigemina
7 domus Lateranorum	42 t. Quirini	82 theatrum Balbi	79 theatrum Marcelli	18 S. Maria Egiziaca
Regio II	43 hort. Sallustiani	83 porticus et theatrum Pompei	80 porta Carmentalis	19 t. Fortunae q. t.
CAELIMONTIVM	44 campus scleratus	84 S. Nicolo' a' Cesarini	81 forum holitorium	20 forum boarium
8 colossus V. vigillum	45 theatrae Diocletianae	85 navalia	82 theatrum Balbi	21 Ianus quadrifrons in Velabro
9 S. Stefano rotundo	46 colossus III. vigillum	86 cippus term. Hadriani	83 porticus et theatrum Pompei	Regio XII
10 castra peregrina	47 castra praetoria	87 cippus term. Claudii	84 S. Nicolo' a' Cesarini	PISCINA PUBLICA
11 caput Africae	Regio VII	88 trigarium	85 navalia	22 theatrae Antoniniana
12 clivus Senarii	VIA LATA	89 arcus Gratiani et Valentini	86 cippus term. Hadriani	23 colossus IV. vigillum
13 Claudium	48 Saepia Julia	90 sepulchrum Ibbuli	87 cippus term. Claudii	24 domus Cornificiae
14 arcus Constantini	49 arcus Domitiani	91 iseuum et Scapetum	88 trigarium	Regio XIII
Regio III	50 colossus I. vigillum	92 cippus term. Hadriani	89 arcus Gratiani et Valentini	AVENTINVS
ISIS ET SERAPIS	51 arcus novus	93 t. Minervae	90 sepulchrum Ibbuli	25 sepulchrum Ostii
15 moneta	52 arcus Claudii	94 theatrae Agrippianae	91 iseuum et Scapetum	26 cippus term. Vespasian
16 amphitheatrum Flavianum	53 campus Agrippae	95 Pantheon	92 cippus term. Hadriani	27 cippus term. Claudii
17 theatrae Titianae	54 arcus M. Aurelii et L. Veri	96 arcus Pictatis	93 t. Minervae	28 horrea Gabiae et Ancianae
18 porticus Livinae	55 cippus term. Claudii	97 basilica Neptuni et porticus Argonautarum	94 theatrae Agrippianae	29 emporium
19 sette sale	56 cippus term. Vespasian	98 t. Matidiae	95 Pantheon	t. Minervae
Regio IV	Regio VIII	99 theatrae Neronianae et Alexandrinae	96 arcus Pictatis	30 t. Dianae
20 TEMPLVM PACIS cum t. Sacrae Urbis et t. Romuli	FORVM ROMANVM	100 odium et stadium	97 basilica Neptuni et porticus Argonautarum	31 Dolocenum
21 basilica Constantini	57 atrium et aedes Vestae	101 stadium Domitiani	98 t. Matidiae	32 t. Linae
22 t. Veneris et Romae	58 t. divi Iulii	102 usetum Antoninorum	99 theatrae Neronianae et Alexandrinae	Regio XIV
23 colossus	59 t. Castorum	103 columna M. Aurelii	100 odium et stadium	TRANS TIBERIM
24 meta sudans	60 t. divi Augusti	104 ara Pacis Augustae et solarium Augusti	101 stadium Domitiani	33 Insula cum t. Aesculapii
25 arcus Titi	61 S. Teodoro	105 mausoleum Augusti	102 usetum Antoninorum	t. Aesculapii
26 t. Iovis Statoris	62 vicus Tuscus	Regio X	103 columna M. Aurelii	34 mausoleum Augusti
27 sacra via	63 vicus Iugarius	PALATIVM	104 ara Pacis Augustae et solarium Augusti	35 colossus VII. vigillum
28 t. Antonini et Faustinae	64 basilica Julia	106 Septizonium	105 mausoleum Augusti	36 molinae
29 basilica Aemilia	65 t. Saturni et t. Vespasian	7 domus Severi	106 Septizonium	37 Sella Regia
30 forum transitorium	66 clivus Capitolinus	8 stadium	7 domus Severi	38 praetoria Quinctia
Regio V	67 Capitolium	9 t. Apollinis	8 stadium	39 circus Gaii et Neronis (Phrygianum)
ESQVILIAE	68 Arx	10 paedagogium	9 t. Apollinis	140 valle dell' inferno
31 castra equitum singularium	69 Tabularium et t. Concordiae	11 t. Iovis Victoris	10 paedagogium	PONTES
32 amphitheatrum castrense	70 Carcer	12 domus Augustana	11 t. Iovis Victoris	a Probi
33 colossus II. vigillum cum hortis Pallantis	71 arcus Severi	13 domus Liviae	12 domus Augustana	b Sublicius
34 t. Minervae Medicae	72 Curia	Regio XVI	13 domus Liviae	c Aemilius
35 auditorio di. Mercede	73 forum Nervae	ESQVILIAE	Regio XVI	d Fabricius et Costus
36 Trophi di. Mario	74 forum Augustum cum t. Martis Ultoris	31 castra equitum singularium	ESQVILIAE	e Aurelius
37 arcus Gallieni	75 forum Traiani cum basilica Ulpia et	32 amphitheatrum castrense	31 castra equitum singularium	f Agrippae
		33 colossus II. vigillum cum hortis Pallantis	32 amphitheatrum castrense	g Aelius

regiones XIV catalogum apposui. ceterum quantum in reliquis quoque Richtero debeam qui primus tot locorum et monumentorum situm in formam recte coniecit neminem latebit, aquarum tamen ductus quos exhibet in parte falsos et viarum tralaticios omisi.

ad explicandam formam quam proposui et ordinem regionum ex forma illustrandum iis quae dissert. pr. p. XIII cum dispositionem formae Augusti significarem dicta sunt, pauca hoc loco addenda esse videntur. fundamentum divisionis fuit Urbs Serviana muro antiquissimo cincta et viae principales ex media Urbe ad portas et extra ferentes, ita enim et pars interior et spatia exteriora quibus interim per liberae rei publicae tempora Urbs ultra fines Servianos aucta erat ex natura loci aequaliter distribui videbantur: itaque VII Augustus instituit regiones intramuranas II. III. IV. VI. VIII. X. XI, VII extramuranas I. V. VII. IX. XII. XIII. XIV, nam Aventinum cum semper extra pomerium fuisset neque tum in pomerium recipiendus esse videretur, in duas regiones XII et XIII dividi et cum vastis suburbii et ad dexteram viae Appiae et ad ripam Tiberis sitis coniungi placuit. deinde formam cum ad meridiem conversa esset ita partitus est ut nobilissimam viam Appiam austro subiectam et superiorem cum via Flaminia versus septentrionem directam et inferiore tamquam cardinem totius formae constitueret, VII essent regiones ab una, VII ab altera parte, orientales I—VII, occidentales VIII—XIV. iam quo ordine singulae regiones se exciperent, simplicissima res erat, nam ut prima numeraretur ea pars quae in forma summum locum obtineret et ad sinistram viae Appiae iaceret, ipsa ratio postulabat. sequebantur a meridie ad septentrionem intramuranae II a porta Capena ad Caelimontanam, III a porta Caelimontana ad Esquilinam (nam in III et IV limitibus indicandis fateor me imprudenter

Richterum secutum esse), IV a porta Esquilina ad Viminalem, ita ut posterior quaeque praecedenti inferior esset. deinde extramurana V a porta Caelimontana ad Viminalem (nisi quod aliqua pars etiam intra muros prope portam Esquilinam ei adiecta fuisse videtur, nam lacum Orphei (38) etsi vici nomen fuit a S. Lucia in Selce ultra portam pertinuisse vix crediderim). sequitur VI intra muros (cui postea accesserunt etiam castra praetoria), VII extra, a contigua IX seiuncta via Flaminia, non tamen Via Lata ut dissert. pr. p. XVII sq. statuimus. iam ad superiora pergitur, VIII quae intra et IX quae extramurum est, illa ad sinistram, haec ad dexteram sita, tum X et XI adnumerantur item sociatae sed intra muros utraque, porro XII et XIII de quibus diximus ut quae sinistra esset priore loco poneretur aequae atque a sinistra parte Urbis initium factum est, agmen claudit quae restat trans Tiberim sub occidente sole XIV.

Augustus quarum rerum in distribuendis regionibus rationem habuerit ex Notitiae numeris sagaciter explanavit, finium ductus accuratius describere studuit, murum quoque Servianum severius quam nostrum propositum tulit delineatum dedit Lancianus iis quae nuper scripsit *Ricerche sulle XIV regioni urbane*, bullet. comun. 1890 p. 115. quamquam quod ad patefaciendam dispositionem quam Augustus secutus esset excogitavit diagramma ('segnata la linea fondamentale, egli suddivise il terreno cistiberino in tredici regioni, girando da destra verso sinistra sul perno o centro del Palatino' p. 116 sq.) speciosius quam verius mihi coniecisse videtur. idem in descriptione Urbis Romae quae Notitia vocatur, quam saec. IV ex forma et ea meridiana expressam esse dissert. pr. p. XIV sqq. demonstravimus, recte observavit nominibus longe plurimis quae monumenta dicere soleamus et monumenta supra simpliciter dixi-

BIBLIOTHECA MUSEI HISTORICO-NATURALIS ROMANI

mus vicos potius quam monumenta indicari, quorum nomina magnam partem a monumentis derivata manserunt postquam ipsa monumenta dudum interierunt, velut mansit nomen Piscinae publicae cum vico, qui recensetur in basi Capitolina, unde regio XII nomen traxit et Notitiae descriptio exorditur; item quam regio X continere dicitur curiam veterem vicus est Curiarum basis Capitolinae, summum choragum reg. III et templum Telluris reg. IV. in ipsa forma Severiana nomina esse vicorum fr. 7 SVMMI Choragii et fr. 6 IN TELLure animadvertimus. sed quod conclusit finium descriptionem esse Notitiam, non praecipuorum locorum et monumentorum, valde ego miratus sum (cf. reg. VIII et IX neque qui Notitiam Urbis Constantinopolitanae composuit si ad exemplum Romae confecit, finium descriptionem intellexit) neque quae posuit stare possunt si vera sunt quae supra p. XVI de ordine Notitiae exploravimus. unum addam ad formam Urbis quam supra exhibuimus. horti Sallustiani (43) quod a Notitia in regione VI afferuntur cum maior pars spectet ad VII, optime Lancianus p. 135 ea re explicavit quod aditus erat a vico portae Collinae intra muros. sed haec hactenus ne in quaestiones supra tractatas relabi videamur.

vidimus de forma Septimii Severi, vidimus de forma Urbis XIV regionum Augusti, diversas eas fuisse non solum iis quae temporum cursu mutata erant, sed etiam dispositione universa atque directione cardinis certis atque indubitatis argumentis comprobavimus. reliquum est ut quaeramus, quam ratione ductus Severus formae faciem immutaverit ut cardinem constitueret orientem brumalem. nam Vespasianum cuius formam incendio templi Pacis consumptam eodem loco eum redintegrasse satis probabilis est opinio, omnino non est cur a directione Augustea descivisse putemus, immutationis

autem Severianae multae causae conquiri possunt. velut ambitus Urbis tum fortasse is erat ut forma marmorea nisi hac directione modulo commodo commode in muro exhiberi non posset, ut nos quoque formas ita convertimus ut quam maxime spatio quod datum est aptentur. sed ea de re ex fragmentis quae habemus nil certi efficitur. an formam immutatam esse putabimus quo magis templa deorum et opera maiora cum ipsius formae directione congruere viderentur, forsitan ut aedificia ab ipso imperatore exstructa in plano delineata cernerentur? at tot monumenta conspicua inclinata iacere supra vidimus. neque vero loci quo sita erat forma ipsa rationem habuit, nam formam templo Urbis ita adfixit ut in pariete esset cuius angulus alter spectat versus orientem, alter versus septentrionem (v. Iordani tab. XXXV); contra si lateri dextero apposuisset quod est inter septentrionem et occidentem, ita illa exhibita fuisset, ut qui formam intueretur quae superiora prospiceret eadem in Urbe antica haberet, quae infra essent postica, sinistra autem et dextera eadem quae in ipsa forma, i. e. ad situm locorum forma directa fuisset. sed ita usui communi consulere illi non solebant.

longe veri similiora sunt alia. atque sane mirum inventum Urbis quae in dies mutatur formam marmoribus incisam tamquam unius diei aeternam memoriam publico loco collocare, — nam alia est aquarum sepulcorum agrorum ratio — aut temporum quae summam rerum se attigisse sibi conscia sunt aut effrenatae vanitatis documentum. Augusti forma in porticu Pollae picta erat, de Vespasiani non constat, Severum ad suam libidinem omnia exegisse scimus, itaque non est cur arcanas vel subtiliores causas circumspiciamus quibus commotus ille formam non ad rectas caeli regiones sed inaudito more ad cardinem inter orientem et meri-

diem deduxerit, quae ratio fuerit, vestigia in ipsa forma Capitolina servata satis declarant. formam ita dispositam esse vidimus ut cardo aut ipse Circus Maximus esset aut huic congruus, nomen Circi secundum spinam in modum columnae litteris scriptum cubitalibus ita ut prae ceteris oculos stringeret, ceterorum autem operum quotquot insunt nomina si inclinata erant ut ab ima ad summam partem exaranda essent, ita inscribi cognovimus ut tamquam pro fundamento Circum haberent, velut Septa Iulia, basilicam Iuliam, Grecoctasin, Libertatis, in Tellure al. itaque Circus Maximus licet in medio fuisse non videatur tamen pro cardine principali fuisse existimandus est, ita ut locus iustus intuenti paullo propius esset dexteram partem parietis i. e. angulum templi Urbis qui spectat versus septentrionem. Circi autem tantum fuisse honorem non mirabimur, scimus quanti propter ludos antiqui circos aestimaverint, ita ut et regio IX et XI ab iis nomen duxerint, Circum Maximum inter mirabilia Urbis primum locum tenuisse notum est (cf. Plin. s. p. XVIII), quin etiam tamquam templa dei Solis constitui atque coli consueverant, nam Circus Maximus tendit ad orientem hibernum, Flaminius, cuius inscriptio cur prorsus singulari modo in forma collocetur iam apparet, ad orientem accurate exactus est itemque Neronianus, ad meridiem deinde stadium Domitiani, denique Circo Maximo transversum stadium Palatinum, templa autem Solis et Lunae ipsi Circo Maximo inaedificata erant (cf. Preller *röm. Mythologie* 1, 325), obelisco ornatus erat omnium qui tum Romae erant maximo, quorum qui locus et apud Aegyptios et inde apud Romanos in veneratione Solis fuerit egregie exposuit Schiaparelli *bullet. comun.* 1883 p. 72 sqq. accedebant tamen alia quibus Severus motus videatur ut suam formam suo modo delinearet, celeberrimum inter opera quae ex-

struxit Septizonium fuit sub monte Palatino lateri Circi Maximi in fronte appositum, cuius ichnographia servata est cum parte Circi in fr. 38 Capitolino, quod in regione X Notitia commemorat nomine Septizonium divi Severi, quod cum faceret quamvis stupendae magnitudinis atque inauditi splendoris opus (cf. Huelsen *das Septizonium des Septimius Severus*, Berlin 1886) tamen nihil aliud cogitavit, quae verba sunt biographi (Spart. 24), quam ut ex Africa venientibus suum opus occurreret, erat enim ex Africa oriundus, Leptinatus, Septizonium voluit patriam prospicere, iis observari qui cum ex Africa venirent via Appia per Circum Maximum Urbem intrarent — eadem igitur imprimis causa fuit, ut formam ingentem Urbis cum poneret, ad Circum Maximum eam atque viam Appiam dirigeret, suam libidinem secutus formam more maiorum consecratam aspernaretur atque leviter immutaret, eodem autem modo addo constitutum esse arcum Septimii Severi in Foro Romano nescio an gloriosius quam commodius ibi collocatum (305° — solstitium diximus fuisse Romae 302°) neque ad diem natalem Severi directum ut est arcus Constantini (cf. Nissen *mus. rhein.* 28, 554, nam et natus est d. 11 Aprilis et imperator renuntiatus); paedagogium autem puerorum a Capite Africae (reg. II) quod refecit (CIL. 6 n. 1052) eodem referendum esse non videtur (cf. Gatti *ann. dell' inst.* 1882 p. 194). restat ut pauca adiciamus de inscriptione ipsius Severi formae Capitolinae fr. 37, de cuius positione quid iudicandum esset supra p. VI exposuimus, verba SEVERI ET ANTONINI AVGG NN prorsus singularia sunt, neque sollemni modo redacta neque nomine operis significato, quae ne pro dedicatione totius formae habeamus, ita forsitan explicanda sunt ut sumamus ea omnibus aedificiis imposita fuisse quae Septimius Severus aut fecit aut restituit, nam post Augustum

et Vespasianum tertius existit instaurator Urbis Romae (cf. Richter p. 765²), multa opera perfecit quorum seriem contexit Lancianus bullet. comun. 1882 p. 52, quorum ut summa conficeretur simulque restitutae Urbis facies uno obtutu comprehendi posset, ipsa haec forma in publico collocata est, ad aemulationem formae Augusti — ut fuit porticus quoque 'Romae Severi, gesta eius exprimens' (Spart. Sev. 21) — neque vero ipsorum Severi et Caracallae nomine sed a senatu dedicata, qua publicas imperatoribus gratias profiteretur. iam sagaciter Iordanus titulum adscivit iisdem Severo et M. Antonio dedicatum (CIL. 6 n. 1031), in quo primum subscriptum invenitur [devot?] VRBI - SACRAE - REG - XIII. conclusit glisciente adulatione tum magis magisque Urbem Romam non populi Romani sed domus imperatoriae principisque quasi praedium habitam esse (Forma p. 8). quid igitur mirum etiam formae directionem ad libidinem principis Africani in Circum Maximum atque viam Appiam conversam esse? itaque de forma Capitolina confecta res est. originem atque rationem formae illustravit, de templo Urbis Sacrae, ubi et forma maxima posita erat et publicae formarum mensurarumque tabulae servabantur, post Iordanum disputavit Lancianus praeclara illa commentatione degli antichi edifici componenti la chiesa dei ss. Cosma e Damiano, bullet. comun. 1882 p. 48 sqq. de titulo formae unum addendum esse apparet, nam formae Capitolinae nomen procul dubio fuit 'forma Urbis Sacrae regionum XIV', non 'forma Urbis Romae reg. XIV' quod fuit Augusteae.

verum enimvero quoniam operam dedimus ut comperiremus quonam principis arbitrio forma Severiana ad orientem brumalem conversa esset, aequum et iustum est cur Augustus meridiem secutus sit non inexploratum relinquere. quodsi quaerimus qua re ductus

Augustus fecerit, libidinem principis non incubabimus, certas rationes fuisse contendemus. suspicabuntur forsitan in eo secutum eum esse Tiberim amnem, anticam seu inferiorem constituisse eam partem Urbis qua intrat, superiorem qua meridiem versus effluit; quoniam sunt qui nisi quas ipsi oculis cernunt causas non comprehendunt. sed eodem iure dixeris ad orientem formam redigendam fuisse cum a Ianiculi iugo totam Urbem oculis subiectam unice aestimare liceret, aut hac parte montes longe altissimi Apennini emerent digni qui in summo collocarentur. formam Urbis regionum XIV arte cohaerere cum iis quae de administrandis rebus Urbis Augustus instituit et horum esse quasi complementum et inter omnes constat neque facit ad quaestionem explicandam. sed quamvis multa Augustus primus perfecit, tamen eam eius naturam atque indolem fuisse novimus ut et in aliis rebus et in forma disponenda morem maiorum eum conservasse, nil nisi numerum novavisse expectaveris. at iam supra cum exempla quae ex usitata Urbis Romae forma in indicandis locis insciis ipsis scriptoribus excidisse viderentur afferrem, currente calamo et Ciceronis et aliorum verba descripsi quos certe a forma Augusti pendere non dicemus. adsunt igitur vestigia formae vetustioris quibus discernimus consuevisse Romanos etiam liberae rei publicae temporibus situm Urbis ad meridiem conversum describere. sed non solum aevo Augusteo antiquior est forma Urbis e meridie directa, est antiquissima. ne ambagibus legentes detineam, rem luce clariorem statim proferam, nam plane eodem modo quo forma regionum XIV Augusti, iam multis saeculis ante ea forma exacta fuit qua describebantur IV illae partes Urbis 'tribus dictae ab locis' quae a Servio Tullio institutae esse dicuntur. rem imagine Urbis quamvis rudi expressam statim perspicies. regiones seu tribus quae fuerint

et quo ordine dispositae certis testimoniis constat Varronis Festi Ciceronis (cf. Mommsen *röm. Staatsrecht* 3, 1 p. 163, Kubitschek de Romanarum tribuum origine ac propagatione p. 51):

I Suburana

II Palatina

III Esquilina

IV Collina

neque differt quod a Plinio enumerantur Suburana Palatina Collina Esquilina neque quod a Varrone de l. l. 5, 41 'Argeorum sacraria in IV partis Urbis disposita' describuntur haec (Jordan 2, 603)

I regione Suburana Caelius mons

Ceroliensis

Subura

II regione Esquilina Oppius mons

Cespius mons

III regione Collina (Viminalis)

collis Quirinalis

collis Salutaris

collis Mucialis

collis Latiaris

IV regione Palatina

Germalense

Veliense.

itaque in IV regionibus in quas Urbs distributa erat, cum alius ordo non insit nisi topographicus, isque plane cum Augusteo ordine congruens, — nam idem est cum ab eadem regione Urbis exordiat superiore simul et sinistra, unde utrum primum dextrorsum pergat an ad ea quae infra sunt, nihil prorsus interest — nisi forte credis illos quos dixi scriptores qui tamen Augusto fuerunt antiquiores ex suae aetatis more Urbem repraesentandi Servianarum regionum ordinem effinxisse, iam dubitari nullo modo posse mihi videtur quin hac dispositione exhibeatur forma certa, etsi non marmorea, tamen quoquo modo conscripta, atque effigies Urbis item e meridie conversa atque fuit forma Augusti, et eandem formam per omnia quae intercedunt saecula in usu fuisse testes ipsi scriptores sunt quibus Servianae formae notitiam debemus quosve eo ordine loca Urbis describere videmus. nam ex quo tempore partes in quas Urbs dividitur certo ordine componi et numeris ita signari coeptae sunt ut de prima dissensio omnino non esset, — nam quorsum pergatur nil refert modo ordine pergatur — delineationem quoque factam esse contendo, quam ex ipsa dispositione restituere aliquo modo et possimus et debeamus. certe quam maxime mirandum est iam illis temporibus talem dispositionem atque formam pervulgatam fuisse quae nimis artem atque doctrinam quandam gromaticam prodere et aetatis qua iam litterae florere coeperint esse videatur, neque tamen negari potest regionibus Servii Tullii servatum nobis esse anti-

quissimum litterarum Romanarum monumentum neque tam scriptum quam formae instar delineatum, eo tamen tempore ortum quo Romae iam dextrorsum versus scribere solebant i. e. formam illam eiusdem fere aetatis esse atque ipsum aggerem Servii Tullii qui perhibetur (cf. Richter p. 758 et eiusdem dissertationem über antike Steinmetzzeichen, Berlin 1885 p. 40).

itaque religiose servavit Augustus formam pristinam ad meridiem directam, novum constituit et numerum regionum et ordinem quo se exciperent nisi quod pro ordine publico eum potius secutus esse videtur quo Argeorum sacraria disposita erant (cf. Jordan 1, 1, 318).

— Augusto antiquiorem esse formam Urbis Romae meridianam vidimus, antiquissimam fuisse quod diximus argumentum denique accedit gravissimum septimontium q. d. seu feriae quas olim ab aliis atque qui postea inter VII montes numerabantur montibus agi solitas esse Antistio Labeone auctore refert Festus p. 340. 348, quorum montium nomina haec sunt: Palatium Velia Fagutal Subura Cermalus Oppius Cispius. ordinem ex eadem forma derivatum esse tam perspicuum est ut explicatione non opus sit.

attamen ne post tot tantaque argumenta leviter nos rem egisse censeas numerorum lusu seductos cum contenderemus sollemnem formam Urbis Romae et ante et post Augustum semper e meridie directam fuisse, peculiarem atque prorsus singularem rationem esse formae Severi Capitolinae, iam praesto sunt documenta longe certissima atque indubitatae fidei in quibus non iam ratiocinando opus est, sed formae ipsae exhibentur verae atque eae quae ipsis oculis cernantur. servantur enim adhuc sat multae formae seu ichnographiae Urbis Romae per medii aevi saecula delineatae aut pictae, sed pendentes eae omnes ab antiquis exemplis ut ex certa consuetudine atque constanti quodam more Urbem

repraesentandi cognoscitur — hae formae ad unam omnes ad meridiem dispositae sunt. formas collegit, commentario amplissimo instructas edidit Ioannes Baptista de Rossi libro insigni cui titulus est *Piante icnografiche e prospettiche di Roma anteriore al secolo XVI* (pubblicate nel 50. anniversario dell' Instituto Archeologico) Roma 1879. idem demonstravit has formas seu tabulas omnes ad veterum exempla factas neque eas proprio ingenio a medii aevi hominibus inventas esse — neque ea profecto illius aetatis indoles fuit ut nova procrearet — sed religiose quantum quidem potuerint eas sequi illa quae antiquitus tradita acceperint. quae post de Rossium cognitae sunt notavit Richter p. 735 cf. Gilbert Stadt Rom 3, 457, Iomard monum. géogr. t. 40, 6, Monaci Archivio d. soc. Rom. di storia patria 12, 165 'Roma edificata a modo de lione'; formam a Fra Filippo Lippi pictam Schedeliana et Mantuanae similem instituto Staedeliano Francofurtensi nuper illatam esse audimus cf. Frankfurter Zeitung 4 Febr. 1891.

quarum formarum valde gaudeo quod unum exemplum proponere et harum dissertationum fronti praefigere licuit, prospectum quem videmus in sigillo Ludovici Bavari (quod Aquisgranis servatur) circa a 1328 forsitan Marsilio Ficino auctore expressum, compendiatum eum quidem sed nitidum, quem ut ex Alfredi de Reumont historia Romana 3, 1 p. 477 repeterem editor liberaliter concessit. quam formam ut paucis describam, quoniam est 'ritratta dal tipo già solenne e tradizionale' (de Rossi p. 88), Urbem vides ab ea parte repraesentatam qua Tiberis Romam intrat prope portam Flaminiam et Urbem dividit, vides in ipso Tiberi insulam et pontes, tum ut de Rossii verbis utar 'studiosamente posti in rilievo i principali monumenti di Roma pagana e cristiana. In fondo alla scena la basilica lateranense, la piramide di Caio Cestio, l'arco di Tito; poco

più innanzi il Colosseo, in mezzo il Campidoglio, poi il Pantheon: a destra s. Maria in Trastevere, l'obelisco vaticano, s. Pietro, la mole adriana; a sinistra la colonna Antonina e la torre di Nerone'. — ceterum ut hoc loco addam etiam antea et more fere communi in bullis aureis imperatorum formam aliquam 'Romae Aureae' quamvis ficticiam exhibere solebant ut est in sigillo Friderici Barbarossae quod nuper edidit v. Sallet Zeitschr. f. Numism. 17 (1890) 256, frequentior etiam in iisdem versus celeberrimus *Roma caput mundi* de quo cf. Graf Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo 1, 7 sqq., Monaci Archivio d. stor. patr. 12 (1889) 166, Lange der Papstesel 1891 p. 54.

de Rossius ut historiam harum formarum ab originibus repeteret omni qua unus excellit doctrina egit et de Septimontio antiquissimo et sacris Argeorum et IV regionibus Servii Tullii quibus optime observavit contineri incunabula et quasi prototypum formae Urbis quam conficere oportuerit ex quo tempore populus Romanus non iam tributum ut antea, sed regionatim conscribi et tabulae censoriae institui coeptae sint; disseruit de formis publicis et mensuris agrorum, ut erant formae agri Campani in aes incisae et ad Libertatis adfixae quarum meminit Granius Licinianus, de formis aquarum quae sunt apud Frontinum et similia, de 'forma Urbis (post Gallica incendia) occupatae magis quam divisae simili' ut est apud Livium 5, 55, de Sardiniae insulae forma atque simulacris pugarum in ea pictis apud eundem 41, 28, aliis; tum de pomerio, de Augusto et Agrippa eorumque dimensuratione et descriptione totius orbis, de orbe picto in porticu Pollae et forma Urbis Augusti (de quibus est in inscriptionibus CIL. 6 n. 919 'censores loca a pilis et columnis, quae a privatis possidebantur, causa cognita ex forma in publicum restituerunt' et CIL. 10 n. 3828 'fines agro-

rum dicorum Dianae Tifatinae a Cornelio Sulla ex forma divi Augusti restituit'), de XIV regionibus, de Vespasiani mensura Urbis descripta a Plinio n. h. 3, 66, de Notitia et regionariis q. d., itinerariis et cosmographiis et cett.; quaestionem tamen quae est circa directionem formae Urbis, cum totus esset in enarranda et contexenda historia horum monumentorum antiquitatis, id quod sane mireris, non attigit nisi cum formam Capitolinam tractaret quam p. 53 cum Iordano statuit ad meridiem conversam fuisse, immo ita rem se habere comprobare putavit ipsis formis quas edidit, quas omnes hanc dispositionem sequi commemoravimus, tamen cur in Severiana aut in Augustea (nam p. 80 si meridiana fuerit forma Urbis Capitolina, eandem fuisse Vespasiani atque Agrippae et Augusti pronuntiatur) primum ut opinabatur id factum esset et num eadem fuisset omnium quae ante erant formarum dispositione suspicatus quidem. Severi formam meridianam fuisse quod putavit, ea in re iam erravisse cum certum est, contra iis quae attulit, velut quae in tabula I adnotata leguntur maximam partem eadem esse vidit atque quae exstant in Notitia locorum Urbis Romae, neque unquam interrupto ordine quae Notitiae ex antiquis formis desumpta Mirabilibus aliis tradidere usque ad formam Urbis quam habuisse dicitur Carolus Magnus aut ad formas et descriptiones Urbis quae apud geographos Arabes reperiuntur et quotquot deinceps tabulae Urbis factae sunt pervenerunt — his rebus dico quam luculentissime demonstratur hanc formarum Urbis quae per medium aevum ferebantur faciem meridianam vere Romanam esse et antiquam, quin antiquissimam paene ab origine ipsius Urbis continuo more derivatam, multis saeculis antiquiorem Severiana quae ut veterem morem turpiter deseruit ita quamquam publice loco insigni ante omnium oculos collocata et per omnia

deinceps saecula conservata atque sine dubio cum admiratione ingentis operis visitata est, tamen non perfecit ut veterem formam Urbis Romae meridianam vere atque unice Romanam usu moveret et animis ut ita dicam evelleret. nam nimis postquam inveteravit consuetudo animis nostris insedet atque inhaeret, inhaesit antiquis ut per idem saeculorum spatium etiam XIV illae regiones Augusti in usu esse nunquam desinerent, quarum nomina atque numeros usque ad XII p. Chr. n. saeculum et ultra ad designanda Urbis loca adhiberi videmus, inhaesit adeo ut in nova quoque Urbis in VII regiones ecclesiasticas distributione eandem formam sequerentur.

etenim inde a III aut IV p. Chr. n. saeculo praeter civilem ut ita dicam descriptionem Augusti vestigia cernuntur descriptionis cuiusdam ecclesiasticae, cf. libr. pontif. de papa Clemente 'fecit VII regiones et dividit notariis fidelibus ecclesiae qui gesta martyrum sollicite et curiose unus quisque per regionem suam diligenter perquirerent', de papa Fabiano (a. 238) 'hic regiones divisit diaconibus... et fecit VII subdiaconibus qui VII notariis imminerent ut gesta martyrum fideliter collegerent' et qui actis synodi a. 499 subscribunt 'diaconi S. R. E. regionis I—VII' (Jordan 2, 324) — ut etiam nunc VII Romae sunt cardinales diaconi. quae ratio inter veteres et novas regiones intercedat ut in medio relinquamus — nam de usu earum nuper acrius disputatum est — hoc certum est VII regiones ecclesiasticas et accurate distingui et nisi ex forma meridianam ordinem non explicari. quarum prima vocabatur Aventinensis, reliquarum quoniam nomina non usitata fuisse videntur locis et monumentis praecipuis adscriptis situm significabo cf. Jordan 2, 317, de Rossi Roma sotterranea 3, 514 Archivio di storia patria 12 (1889) 210, Duchesne Revue des quest. histor. 24 (1878) 217 Mélan-

ges d'arch. et d'hist. 10 (1890) 126, Re Studi e docum. di storia e diritto 10 (1889) 349 et 360 [uncis inclusi reg. II. III. IV quae et ad civiles et ad ecclesiasticas referri possint].

I Adventinensis: S. Sabina, ripa Graeca iuxta marmorata super fluvium Tiberis, (h)orrea sub Aventino (i. e. Augusti reg. XIII); S. Balbina, Fasciola 'à droite de la voie Appienne' (Aug. XII); praeterea a papa Simplicio (lib. pontif. p. 249 Duch.) statutum ut 'presbyteri manerent propter penitentes et baptismum reg. I ad S. Paulum'. pertinebat igitur a via Appia ad Ostiensem et Tiberim

II iuxta decennias (prope portam Metroviam Aug. I), [S. Erasmus ante S. Stephanum, iuxta forma Claudia (Aug. II)], S. Georgius ad velum aureum (Velabrum, Aug. XI), basilica Crescentiana (prope Forum Romanum, Aug. VIII), non longe a porta maiore (Aug. V); eodem spectabant coemeteria a via Latina ad Asinariam et prope Labicanam

III [non longe a S. Stephano, iuxta domum Merulanam, iuxta thermas Domitianas (Titianas)], iuxta porta maiore, non longe de Hierusalem, iuxta formam Cimbri (*trofei di Mario*), basilica S. Laurentii super S. Clementem (Aug. V); S. Petrus et Marcellinus, S. Petrus in Vincula, cum coemeteriis a via Labicana ad Tiburtinam; presbyteri reg. III ad S. Laurentium (in agro Verano)

IV [Subura et campus S. Agathe, non longe a colossus in templum qui vocatur Romuleum, in colosseo in via sacra], ad macellum non longe ab eccl. S. Andree et Viti, gallinas albas (Not. VI), iuxta thermas Diocletianas, tit. Vestine (S. Vitalis), S. Susanna, i. e. Aug. IV et VI, Viminalis et Quirinalis cum via Nomentana

V limites describuntur a. 962: ab uno latere via publica sub arcora et forma Virginis, a secundo ipsa forma Virginis et Monte Pinci, a tertio muros civitatis Romae et porta (populi), a quarto latere dicto muro remeyante usque

in posterula S. Agathe (*piazza dell' orso*) et via publica que ducit sub arcora i. e. Aug. VII et pars IX

vi S. Maria in Siniko (Xenodochio, Trevi), cum Aug. IX reliqua parte; presbyteri VI et VII cum utraque adiaceret ad S. Petrum (in Vaticano) delegati.

quae si nobiscum reputamus, numerus et ordo VII regionum ecclesiasticarum a civilibus Augusti differunt, dispositio autem universa plane eadem est i. e. redacta ad formam meridianam, ita a forma communi pendebant ut eodem inter se ordine quo regiones Augusti et ipsae VII regiones et singularum regionum fines ut in V videmus describerentur. tanta fuit per illa saecula Romae antiquae memoria ut cum in formis quas ex antiquis exemplis ad unam omnes repetitas esse diximus praeclaris monumentis antiquitatis imprimis operam darent, etiam in nova Urbis descriptione ad novae fidei rationes atque opera exacta morem antiquum conservarent, cardinem Urbis non mutarent, Urbem meridianam directione intueri pergerent qua et Augusti et Servii Tullii aetate intueri solebant. regiones autem Augusti etiam post bella Gothica cum ecclesiasticis aliquoties indicatas esse — ut a. 1051 bis scriptorem haesisse videmus utrum locum prope S. Mariam Maiorem V Augusti an III ecclesiasticae daret cf. de Rossi Archivio 12, 209 — non mirabimur neque est cur offendamus, ut summam faciamus, per XX saecula formam Urbis Romae meridianam fuisse demonstratum est, eandem mansisse Urbis Aeternae imaginem atque descriptionem inde a regum et liberae reipublicae temporibus per omnia imperatorum et medii aevii Christiani saecula.

atque his rebus absolutum est quidquid de forma Urbis Romae quae apud veteres fuit, dicendum videbatur. at quoniam de forma Urbis constat, ad alteram rem trahimur et tamquam in novum campum immittimur

ut quaeramus quid de ceteris veterum formis statuendum sit, quibus siquidem tanta fuerunt in delineanda Urbe constantia, cum hac artam atque intrinsecam quandam necessitudinem fuisse nemo infitiabitur. quare si licet hanc quoque rem persolvere et quaestionem quam ratio nobis imponit quantum quidem fieri potest exaurire fas est.

quod re vera non tam arduum est ut non facili opera explicetur. Augustum qui Urbem in regiones XIV divisit, Italiam in XI provincias distribuisse constat. atque si in illis ordinem topographicum secutus est, cum formae eas inscriberet, in his aliter eum egisse vix putabimus. sed ut rem proferam, nam multis verbis opus non est, en habes formam Italiae secundum regiones Augusti quas fuisse Plinius n. h. 3, 46 sqq. testatur

descriptam, quarum ordo ab ipsa Urbe proficiscitur, deinde primum superiora enumerantur, quae nos nunc ex nostro more Italiam inferiorem appellare solemus, tum ad Italiam superiorem quam nos dicimus descenditur, iis autem quae a sinistra ad dexteram deinceps se excipiunt hanc quam statuimus

veterum formis
tem tanta fue-
antia, cum hac
ndam necessi-
tur, quare si
vere et quae-
ponit quantum
fas est.
um est ut non
um qui Urbem
um in XI pro-
que si in illis
tus est, cum
is aliter cum
rem proferam,
est, en habes
iones Augusti
sq. testatur

ITALIAE
constitutae
Compania
Apulia et Calabria
Bruttii et Lucania
Samnium
Ticenum
Umbria
Etruria
Aemilia
Liguria
Venetia et Histria
Transpadana

sa Urbe pro-
ra enumeran-
more Italiam
tum ad Ita-
imus, descen-
ad dexteram
um statuimus

meridianam Italiae formam vere Augusteam fuisse quam certissime evincitur. res iterum tam simplicitate perspicua ut a nullo eam adhuc observatam esse vix credideris. sed ita hominum genus constitutum est ut cum in quaestionem quandam inciderint, mox controversiis ita implicentur ut solem prae umbra non videant — nam quot quaestiones moverint quantumve sudaverint e.g. in forma et chorographia Augusti explananda dici nequit, at harum rerum neque hic neque in prolixis de forma Urbis Romae disputationibus nec vola nec vestigium, adeo certando caecutiunt et dum remota insectantur quae ipsis oculis subiecta sunt non animadvertunt. sed ut illos mittamus, iam recuperavisse nobis videmur Italiae quoque formam antiquam eamque meridianam, cuius dispositionem cum ceteri in rebus antiquis describendis non veterum more quem ignorant uti, sed nostram nostri aevi situm Italiae intuendi consuetudinem invitis veteribus inferre soleant (cuius rei innumera exempla sunt), optimo iure secuti sunt fere soli Corporis Inscriptionum Latinarum editores. antiquos enim scriptores, si ea fuit forma omnibus usitata, mirum non est eo qui ex suae formae specie atque directione sponte nascitur ordine locorum situm describere solere cf. Geogr. Ravenn. p. 252 'ad partem inferiorem Italiae sunt civitates. . . Comum Cremona Verona Mantua' al. p. 255 'ab ima Italia inchoemus i. e. a civitate Arsiacae quae finitur inter provinciam Liburniam et Istriam'. Mela 2, 58 'Italia. . . inter Superum mare et Inferum excurrit diu solida. . . sinistram partem Carni et Veneti colunt, tum Picentes Frentani Dauni Apuli Calabri Salientini. ad dextram sunt Ligures Etruria Latium Volsci Campani et super Lucaniam Bruttii. urbium ad sinistram Patavium Mutina et Bononia, ad dextram Capua et Roma'. alia exempla nunc non affero quoniam et omnibus in

promptu sunt et graviora restant in quae inquiramus.

nam postquam de Urbe et de Italia constat, dubium non est quin orbis quoque universi forma antiquis meridiem versus directa fuerit. quae res etsi sua natura veri simillima est et infra ipsorum antiquorum scriptorum testimoniis sat luculentis opinor comprobabitur, interim quam recte statuatur documento sunt verba quibus ipsius Augusti ni fallor orbis pictus describitur. etenim Plinius refert n. h. 3, 17 'Agrippam quidem. . . orbem cum terrarum orbi spectandum propositurus esset, errasse quis credat et cum eo divum Augustum? is namque complexam eam porticum ex destinatione et commentariis M. Agrippae a sorore eius (Polla) inchoatam periegit'. orbem pictum Augusti Urbis grande decus sine dubio municipia omnia sibi deesse noluerunt cum quanto studio Urbis monumenta velut elogia ducum clarorum publice ab Augusto in foro Augusti Romae dedicata (cf. CIL. 1 p. 281) repeterint sciamus. itaque pro certo habeo eundem atque Augusteum fuisse orbem illum pictum in porticu Augustodunensem quem his verbis a. 296 p. Chr. n. describit Eumenius pro restaurandis scholis 20 'videat praeterea in illis porticibus (anti-qua litterarum sede) iuventus et cottidie spectet omnes terras et cuncta maria et quicquid invictissimi principes urbium gentium nationum aut pietate restituunt aut virtute devincunt aut terrore devinciunt. siquidem illic. . . omnium cum nominibus suis locorum situs spatia intervalla descripta sunt, quicquid ubique fluminum oritur et conditur, quacumque se litorum sinus flectunt, qua vel ambitu cingit orbem vel impetu irrumpit oceanus. ibi fortissimorum imperatorum pulcherrimae res gestae per diversa regionum argumenta recolantur dum calentibus semperque venientibus victoriarum nuntiis revivuntur gemina Persidos flumina et Libyae

arva sitiencia et convexa Rhēni cornua et Nili ora multifida . . . nunc enim, nunc demum iuvat orbem spectare depictum cum in illo nihil videmus alienum'. quibus verbis partes orbis eodem ordine modoque quo in forma pictae erant Asia Africa Europa describi (nam Aegyptus in Diocletiani gratiam adiecta est) clarissime cognoscitur.

quodsi in forma seu orbe picto Augusti, quem tripertitum fuisse constat, sinistram partem occupavisse videtur Asia, a dextera superior fuisse Africa, inferior Europa, non sine specie quadam veritatis conieceris ab hac forma Augusti deduci aut certe ex more Romano factas esse formas quotquot aetatem tulerunt meridianas, taceo Arabes quorum chartas omnes ad meridiem conversas fuisse inter geographos declamata res est, quibus Almamun Abbassida (813—832) cum Ptolemaei opera in Arabem linguam vertenda curavit fundamentum iecit 'sur lequel a vécu jusqu'à la fin la géographie scientifique des Arabes' (Vivien de Saint-Martin hist. de la géogr. 1875 p. 250); quorum forma meridiana ut meridiana Hebraeorum cum ex aliis causis tum ex diversa scripturae directione explicatur. sunt tamen aliae, paucae eae quidem neque eadem quae in formis Urbis Romae exemplorum copia suppetit, cum medii aevi formae longe plurimae propter rationes ab antiquis moribus alienas de quibus mox videbimus aliter institutae sint et ordinem exhibeant diversum, sed ad rem perspicendam sat amplae sunt et quo rariores eo maioris aestimandae, ut paucis componam haec fere sunt meridianae formae quas indagavi (Santarem sur la priorité de la découverte de l'Afrique par les Portugais 1842 cui multae tabulae inesse feruntur non vidi): 1) Islandica saec. XIII (Philippi zur Reconstruction der Weltkarte des Agrippa tab. 1, 1). 2) Honorii Augustodunensis saec. XII (Lelewel géogr. du m. âge atl. t. 8. Philippi t. 1, 3). 3) Gui-

elmi Hirsan. saec. XIII (Santarem hist. de la cosmogr. et cartogr. pendant le m. âge 3, 504).

4) Iohannis de Sacrobusco saec. XIII (Philippi t. 1, 2). 5) Cecco d'Ascoli saec. XIII (Lelewel atl. t. 9). 6) imago mundi Parisina saec. XII—XIII (Lelewel atl. t. 25). 7) codicis Sallustii saec. XV (Lelewel atl. t. 35); directionem Arabosiculam sequi videntur tabula aenea Borgiana 1452 (Lelewel épilogue) et mappa mundi Fra Mauri Camaldolensis 1457 (ed. Ongania 1879). plura ex scriptorum verbis elici posse monuisse satis est (cf. Santarem 2, 1 sqq.).

atque formam Sallustii (7 et cum ea 6) meridianam esse eo magis notandum est quod huius generis (ex Sall. lug. 18 sq. derivati) exempla omnia ex more medii aevi orientem in summa parte habent additis quae tum indicari solebant memoriis Christianis; nam quae ad occidentem directae sunt formae Sallustianae (Lelewel épilogue et Vivien de St.-M. atl. 6, 5) ab eo qui depinxit simpliciter ad exprimendum inversae sunt (cf. Archivio di storia patria 12, 169). quam ut contra omnium usum meridianam faceret cum ne in mentem quidem cuipiam venisse dixerim, singulari fortuna antiquam formam servatam esse iure contendemus. ceterae quas attuli omnes eius generis sunt quae terram monstrant in zonas divisam et zonam temperatam habitatam inferiorem hunc in modum fingere solent

Asia Africa

Europa

quae res et ea omnium maxime miranda est, nam zonarum formas et septentrionales esse et antiquitus fuisse cum a Graecis originem repetant consentaneum est et comprobatur Macrobianis codicibus qui praeter unum Metensem saec. XI (e more Romano ut nostra fert opinio ad meridiem conversum, Santarem 3, 460) omnes formam quam ille comm. in somn. Scip. 2, 9. adiecerat — 'omnia haec [quae de oceano scripsit] ante oculos locare potest descriptio substituta: ex qua et no-

stri maris originem et Rubri atque Indici ortum videbis' sqq. — septentrionalem reddunt; quae originem duxisse videtur ex sphaera Cratetis Mallotae de cuius studiis geographicis exstat Eduardi Luebbert b. m. dissertatio zur Charakteristik des Krates von Mallös, *mus. rhen.* 11 (1857) 428, iuveniliū studiorum aureum fragmentum. his igitur formis ut et Crateteam dispositionem inverterent et contra omnium consuetudinem meridiem in summo constituerent, alia ratio fuisse non potest nisi quod vetera exempla adherant antiquo usu consecrata et mentibus inhaerentia quae novo more oblitterata nondum erant.

sed pusillis his veterum formarum reliquiis facile carebimus quia longe uberiora et multo praestantiora ab ipsis antiquis scriptoribus servata sunt, discriptionem dico imperii Romani qua ad recuperandam formam orbis antiqui non minus commode utemur quam in Servii Tullii et Augusti regionibus Urbis Romae aut in regionibus Italiae usi sumus. ne longus sim, novam atque accuratissimam imperii Romani divisionem factam esse a Diocletiano constat, quam paucis mutata qualis fere Theodosio imperante fuit exhibet Notitia dignitatum, satis diligenter forma expressit Kiepertus atlantis tab. XII. verbis non opus est, ipsos laterculos afferam.

A (Or. 2) sub dispositione viri illustris praefecti praetorio per *Orientem* sunt dioceses infrascriptae: Oriens Aegyptus Asiana Pontica Thracia (Orientem hoc loco primam esse par est, successisse Aegypto ceteris locis apparet cf. Or. 1; Kiepertus nescio cur Pontum Asiae anteposuerit).

provinciae:

(II) *Orientis* XV (uncis adiectae quae Or. 22 sub dispositione viri spectabilis comitis *Orientis* dicuntur)

consular. (cf. Or. 1)

1 (1) Palaestina

2 (2) Foenice
3 (3) Syria
4 (5) Cilicia
5 (4) Cyprus
6 (15) Arabia [et dux et com. r. mil.]
7 (14) Isauria [comes rei mil.]

praesid. (cf. Or. 1)

8 (7) Palaestina salutaris
9 (6) Palaestina secunda
10 (8) Foenice Libani
11 (9) Eufратensis
12 (10) Syria salutaris
13 (11) Osrhoena
14 (12) Mesopotamia
15 (13) Cilicia secunda

[I] *Aegypti* V (cf. Or. 23 praef. Aug.)

praes. 1 (1) Libya superior

2 (2) Libya inferior

3 (3) Thebais

4 (4) Aegyptus

5 (5) Arcadia

corrector. (6) Augustamnica

[III] *Asianae* X (cf. Or. 24 vic. As.)

cons. 1 (1) Pamfylia

2 Hellespontus

3 (2) Lydia

praes. 4 (6) Pisidia

5 (5) Lycaonia

6 (7) Frygia Pacatina

7 (8) Frygia salutaris

8 (4) Lycia

9 (3) Caria

10 Insulae

[IV] *Ponticae* X (cf. Or. 25 vic. Pont.)

cons. 1 (2) Galatia

2 (1) Bithynia

corr. (3) Paflagonia

praes. 3 (4) Honorias

4 (6) Cappadocia prima

5 (7) Cappadocia secunda

6 (9) Pontus Polemoniacus

7 (8) Helenopontus (Or. 1:7. 6)

8 (10) Armenia prima

- 9 (11) Armenia secunda
 10 (5) Galatia salutaris
 [V] *Thraciae* VI (cf. Or. 26 vic. Thrac.)
 cons. 1 (1) Europa
 2 (2) Thracia
 praes. 3 (3) Haemimontus
 4 (4) Rhodopa
 5 (5) Moesia secunda
 6 (6) Scythia

B (Or. 3) sub disp. v. ill. praef. praet. per
Illyricum sunt dioceses infrascriptae: Macedo-
 donia Dacia.

provinciae:

- [VI] *Macedoniae* VI
 procons. 1 Achaia
 cons. 2 Macedonia
 3 Creta (Or. 1:3. 2)
 praes. 4 Thessalia
 5 Epirus vetus
 6 Epirus nova et pars Macedo-
 niae salutaris

- [VII] *Daciae* V
 cons. 1 Dacia mediterranea
 praes. 2 Dacia ripensis
 3 Moesia prima
 4 Dardania (Or. 1:5a. 4. 5b)
 5 Praevalitana et pars Macedo-
 niae salutaris

C (Occ. 2) sub disp. v. ill. praef. praet. *Ita-
 liae* dioceses infrascriptae: Italia Illyricum
 Africa.

provinciae:

- [VIII] *Italiae* XVII (cf. Occ. 19 vic. U. Rom.)
 cons. 1 Venetiae (et Histriae)
 2 Aemiliae
 3 Liguria
 4 Flaminiae et Piceni annonarii
 5 (2) Tusciae et Umbriae
 6 (3) Piceni suburbicarii
 7 (1) Campaniae
 8 (4) Siciliae
 corr. 9 (5) Apuliae et Calabriae
 10 (6) Lucaniae et Brittiorum (B. et L.)

- praes. 11 Alpium Cottiarum
 12 Raetiae primae
 13 Raetiae secundae
 14 (7) Samnii
 15 (10) Valeriae
 16 (8) Sardiniae
 17 (9) Corsicae [90 Illyr. Ital.]

[IX] *Illyrici* VI (cf. Occ. 1 ubi 51. 52 et 85.

- cons. 1 Pannoniae secundae
 corr. 2 Saviae
 praes. 3 Dalmatiae
 4 Pannoniae primae
 5 Norici mediterranei
 6 Norici ripensis

[X] *Africae* V (cf. Occ. 20 vic. Afr.)

- cons. 1 (1) Byzacium
 2 (2) Numidia
 praes. 3 (4) Mauritania Sitifensis
 4 (5) Mauritania Caesariensis
 5 (3) Tripolis

D (Occ. 3) sub disp. v. ill. praef. praet.
Galliarum dioceses infrascriptae: Hispaniae
 Septem provinciae Britanniae (Gallia Hispa-
 nia Britannia Kiepert).

provinciae:

- [XI] *Hispaniarum* VII (cf. Occ. 21 vic. Hisp.)
 cons. 1 (1) Baetica
 2 (2) Lusitania
 3 (3) Callaecia
 praes. 4 (4) Tarraconensis
 5 (5) Carthaginiensis
 6 (6) Tingitania
 7 (7) Balears

[XII] *Septem provinciarum* XVII (cf. Occ. 22
 vic. VII prov.)

- cons. 1 (1) Viennensis
 2 (2) Lugdunensis prima
 3 (3) Germania prima
 4 (4) Germania secunda
 5 (5) Belgica prima
 6 (6) Belgica secunda
 praes. 7 (7) Alpes maritimae
 8 (8) Alpes Poeninae et Graiae

- 9 (9) Maxima Sequanorum
 10 (10) Aquitania prima
 11 (11) Aquitania secunda
 12 (12) Novem populi
 13 (13) Narbonensis prima
 14 (14) Narbonensis secunda
 15 (15) Lugdunensis secunda
 16 (16) Lugdunensis tertia
 17 (17) Lugdunensis Senonia

[XIII] *Britanniarum* V. (cf. Occ. 23 vic. Brit.)

- cons. 1 (1) Maxima Caesariensis
 2 (2) Valentia
 praes. 3 (3) Britannia prima
 4 (4) Britannia secunda
 5 (5) Flavia Caesariensis.
- de singulis non ago neque quae cui contra ordinem posita esse videbuntur nunc curo. ordinem eo quo in Notitia Urbis Romae fecimus modo pertractare iam spatium nos vetat, meridianam fuisse formam ex qua haec imperii Romani descriptio facta est neminem aut non intellecturum aut negaturum esse existimo. quamquam sunt homines tam tardi et fastidiosi ingenii qui nisi ad unam formam omnia coacta sunt nullum ordinem esse vociferentur, in variis exemplis summam et originem rerum perspicere nesciant. itaque cur e. g. in Italia ab Alpibus initium fiat dum causam ipsis explorandam relinquimus, iuvat adnotare formas quoque seu delineationes topographicas quae hic illic a Notitiae dignitatum codicibus inseruntur directionem monstrare eandem quam diximus imperii fuisse meridianam. velut Or. 29 Isauriae figura haec fere est si solam dispositionem respicimus

Mare

Tarsus

mons Taurus

quae quam bene et loci naturae et formae meridianae conveniat in aperto est. Or. 31 Nilus depingitur cum ostiis versus imam

partem tabulae defluens litteris FL. NILVS in columnae formam scriptis quamquam castella quae utrimque sunt ordine posita non videntur. cf. Or. 34 fl. Iordanis, Or. 36 Mesopotamia fl. Tigris et fl. Eufrates de quorum situ cum ad sinistram i. e. orientem convergant non dubitabitur. neque ceteros provinciarum laterculos nunc in medium profero quoniam neque historiam imperii enarramus et implicatio res est quam quae paucis absolvi possit. nam aliis rationibus alius ordo constitutus est neque omnes unius temporis sunt laterculi neque ad unum exemplum deducendi, velut qui rerum gestarum p. R. breviario inseruit provinciarum (praeter Orientis) indices Rufus Festus cum propter rerum historiam ab occidente versus orientem potius procederet, in provinciis quoque suo ordine usus est. tamen vide quomodo e. g. in his formae dispositio ut ita dicam pelluceat, c. 6 sunt in Gallia Aquitania et Britannii provinciae XVIII: Alpes maritimae, provincia Viennensis, Narbonensis, Novempopulana, Aquitaniae duae, Alpes Graiae, Maxima Sequanorum, Germaniae duae, Belgicae duae, Lugdunenses duae, in Britannia Maxima Caesariensis, Flavia Caesariensis, Britannia prima, Britannia secunda. vide porro provinciarum laterculum Polemii Silvii qui incipit ab Italia (Seeck Not. dign. p. 254): Campania, Tuscia cum Umbria, Emilia, Valeria, Flaminia, Picinum, Liguria, Venetia cum Histria, Alpes Cottiae, Samnium, Apulia cum Calabria, Britia cum Lucania, Raetia prima, Raetia secunda, Sicilia, Sardinia, Corsica. quod nobis propositum erat ut quomodo orbis Romanus directus esset cognosceremus exsecuti sumus. itaque unum laterculum Veronensem adiecisse satis sit quo ipsius Diocletiani divisio imperii omnium accuratissime servata esse videtur (cf. Ohnesorge die römische Provinz-Liste von 297, Teil I. Duisburg 1889), sunt autem dioceses haec (Seeck Not. dign. p. 247):

Orientis Pontica Asiana Thraciae Misiarum Pannoniarum Britanniarum Galliarum Bienensis Italiciana Hispaniarum (provincias dicit Beticam Lusitaniam Kartaginiensis Gallecia Tharraconensis Mauritania Tingitania) Africa. interim quo facilius res uno obtutu comprehenderetur in forma imperii Romani quam infra exhibendam duxi cum Kieperti tabula ipsius divisionem non mutatam indicavi.

rem observatione dignissimam per multorum saeculorum decursum persecuti omnibus quaestionibus satisfacisse videbimur quae de forma et Urbis Romae et orbis antiqui moveantur: sed rei quam exploravimus causas quoque et originem aperire decet atque quomodo res ad nostram aetatem nostrumque in fingendo orbe morem devenerit monstrare. nos enim qui nunc sumus rerum antiquarum studiosi non ita philologi sumus ut rebus quae antiquitus fuerint et temporum cursu iam obsoletis indagandis contenti rivulos consectemur, fontes rerum non videamus neque quae res antiquae ad nostra instituta nostrosque mores et rectius iudicandos et augendos faciant cordi non habeamus.

itaque ut primum quomodo ordo rerum ita mutatus sit ostendam ut nobis contra quam antiquis fuit orbis ad septentrionem deversus esse videatur, nam simplicior ea res est, nostram de directione poli vulgarem consuetudinem totam inde profectam esse apparet quod de forma globi terrestris quomodo res se haberet dudum intellectum est, etiamsi quam partem hac quoque in re litterae antiquae habuerint nunc exponere longum est. sed non unius horae momento orbis cardo ita inversus est ut quae olim summae essent terrae partes soli subiacentes nunc imae collocarentur, sursum emergerent quae antiquis imae haberi solita sunt. nam ita cum omnes in natura res tum res humanas mutari videmus ut sensim atque pede-

temptim in novas formas deflectant, formam et Urbis et orbis antiquitus meridianam fuisse cognovimus, septentrionalem nunc esse videmus, sed per omnia quae intersunt saecula tabulae ex oriente constitutae fuerunt qui medius est inter meridiem ac septentrionem.

atque orientales fuisse formas medii aevi fere omnes supra diximus, exempla abundant quorum magnam copiam sive potius indigestam molem Santarem (cf. libri s. l. indicem s. v. Orientation) Lelewel Wuttke Iomard Marinelli (die Erdkunde bei den Kirchenvätern 1884) alii contulerunt. oriens autem quamobrem postea cardo factus sit haud difficile est dictu. namque cum apud occidentales populos terram non sphaeram sed tabulam esse communis esset opinio, quam quidem opinionem ab ipsis Romanorum scriptoribus acceperant, pauca quae sciebant ita inter se conectere et omni arte in unius notionis ambitum et systematis formam redigere studebant ut de novis regionibus explorandis ne cogitarent quidem, paradisum autem quo generis humani auctores expulsi ferebantur eadem forma comprehendendum esse putarent. paradisus in oriente situs fuisse Genes. 2, 8 dicitur, Hierosolyma umbilicum terrae esse nuntiavit Ezechiel 5, 5. itaque in summa regione qua par erat protoplastos homines depulsos et ut ita dicam deiectos esse paradisum et orientem solem constituerunt, Hierosolyma in media forma posuerunt, eam regionem mundi cardinem esse voluerunt qua ut lux hominibus cottidie affulgeret, ita quasi lux salutis affulsisset et Salvatoris facies totum orbem prospicere videretur. orientis solis quanta ubique et gentium et temporum veneratio fuerit scimus, templa deorum et ecclesias Christianas ad orientem converti solitas esse imprimis Niseni collegae spectatissimi acumine atque industria compertum habemus. itaque postquam nova fides pervaluit cum ad unum orientis

signum omnia referrentur, pro divinis institutionibus humanae artes iacerent, veterum more deserto Urbis quoque et orbis formam ad Salvatoris sepulcrum et paradisi situm direxerunt, et ita illis temporibus quae cruciatorum expeditiones praecesserunt omnium oculi in orientem conversi sunt ut quo modo ipsum orbem intueri solebant eodem non ecclesias solum constituere sed etiam in formis omnium urbium atque terrarum situm comprehendere atque depingere vellent. hinc illae quae per tot saecula regnaverunt formae terrarum in quibus abiecta omni quam Graeci auctores docuerant arte et deserto quem Romani sequebantur more cum novis nominibus veteres memoriae mire consociatae effinguntur, summa parte conspicitur imago paradisi, ima regione in oceano nantes columnae Herculis; hinc illae de oriente fabulosae narrationes quae eos qui primi ad novas terras explorandas profecti sunt impulerunt ut prae ceteris orientem peterent ut Marcus Polus alii. quae forma ut sunt homines studiosi omnia ad simplicem quandam regulam et perfectam speciem exigendi (unde mirae illae quas Arabes protulerunt figurae geometricae), paulatim eo deducta est ut orbis schema esset id quod etiam a. 1422 dixit Dati spera 3, 11 (cf. Augustin. c. d. 16, 17)

Asia

Europa Africa

*un T dentro a un O mostra il disegno
come in tre parte fu diviso il mondo.*

forma orientalis quando primum in locum meridiana antiquae successerit ignoramus cum formarum exempla saeculo VIII antiquiora non habeamus, forma Romana nulla servata sit. quae res aliquo modo effici poterit ex scriptorum testimoniis et variis quae exstant cosmographiis, sed minores illi quos

dicimus geographi maiorem quisque operam requirunt quam quae hoc loco impendi possit. ceterum quidquid fere formis orientalibus inest notitiarum ex antiquis exemplis repetitum esse nemo non videt, ad restaurandas formas antiquas et utiles et necessarias eas esse omnes intellexerunt, tamen de directione quam tractamus hac re nihil probatur. erraverunt igitur cum alii tum Philippi zur Reconstruction der Weltkarte des Agrippa 1880 et Historische Untersuchungen A. Schaefer gewidmet 1882 p. 239, qui quod orientalem formam Romanam sive Augusti sive Agrippae dixerunt uno nituntur argumento, quod medii aevi formas ita directas esse animadverterunt, aut cum haec ignorarent ut solent quibus de formis antiquis agendum est, modo ea de forma Urbis Romae Capitolina opinione quam supra exploramus decepti aut Nissenii egregiis inventis male usi sunt; quamquam orientales fuisse formas Romanas totiens repetitum est ut multis credita res sit et tamquam indubitatum pro demonstrata acceperint. neque minus erravit qui vel tribuum urbanarum rusticarumque et regionum Augusti Urbis Romae atque Italiae ordinem legitimum ab oriente ad occidentem directum fuisse subtili artificio excogitavit Kubitschekius de Roman. tribuum orig. ac propag. p. 52. 203.

cum forma orbis dudum in orientem conversa esset, forma Urbis Romae meridiana usque ad saeculum XIV permansit, nam quae ratio erat ut orbem ad paradisum et Salvatoris sepulcrum inverterent eadem in Urbe minus valebat, accedit quod terrarum mariumque situm ut forma orientalis evaderet conservare licuit, nomina tantum alio ordine adscribere oportuit, contra Urbis forma sollemnis cum non esset mera ichnographia ad modum formae Capitolinae, sed monumentorum imaginem et certum prospectum redderet, nisi multa arte et facie prorsus mutata

90 gradibus declinari non potuit. duravit igitur forma antiqua ut duravit descriptio et Augustea XIV regionum et VII regionum ecclesiastica, neque, sive cultu quodam et veneratione antiquitatis sive consuetudine et vi inertiae quae multa est in his rebus factum id esse dicemus, per tot saecula quicquam novatum est. interim cum qui antea colles habitaverant in Campum Martium descenderint situ commodiore et frequentia S. Petri adducti, inde a saeculo XII 'civitatem Romanam' quae nunc facta est renasci et reviviscere cernimus. nam postquam continuis bellis inter papas et imperatores gestis municipia Italiae libertatem quandam sibi vindicaverunt, a. 1143 Romani pristino nomine Senatum restituerunt, deinde Arnolfo de Brescia duce pro civitatis libertate acriter pugnatum est. regionum vicissitudines quae inde exortae sunt optime exposuit Camillus Re le regioni di Roma nel medio evo, Studi e documenti di storia e di diritto 10 (1889) 349—381, quae nos summam percurramus necesse est. illis enim ipsis temporibus cum regiones antiquae oblivione paulatim obruntur, primum novae Urbis descriptionis vestigia apparent, commemorantur 'regiones XII Romane civitatis, Transtiberini et Insulani' (Re p. 368), a. 1220—26 nomina novarum regionum (ut XIV regionum antiquarum nomina ex usu vulgari recepta et magna ex parte iam antea cognita velut a. 1145, Re p. 367) ordine tamen liberiore componuntur ('et sic XII principales regiones in urbe sunt ordinate quae divise sunt in XXVI' i. e. bis XII cum insula et Transtiberim, 'et notandum est quod per excellentiam Romana urbs divisa regiones appellavit, quia relique civitates sunt divise per portas et contradas, nam regio dicitur generaliter Magna provincia et maximum terre spacium' ex codice Vindobonensi Re p. 372), a. 1305 dicuntur XIII (Re p. 375), certo ordine enumerantur

a. 1393 in Notitia ecclesiarum (Ulrichs codex topographicus p. 170), et ordine sollemni quo hucusque Romani utuntur a Caballino (ante a. 1402 Ulrichs p. 145) et a Signorilio libello de iuribus et excellentiis Urbis Romae ad Martinum V papam (1417—31) dato (Re p. 376), denique a. 1586 'ex Senatus consulto statutum est de assumenda Civitate Leonina in XIV regionem Urbis' (Re p. 378), qua re novus regionum ordo absolutus est nisi quod limites postea correxit Benedictus XIV (Re p. 380) qui formam Severianam in Capitolio posuit. statum rerum his saeculis mutatum nova quoque Urbis et facies et distributio demonstrant. neque enim solum quae antea fuerant regiones VII et IX nunc novem factae sunt, regionum antiquarum III. IV. V. VI spatia iam deserta una regione 'Montium' comprehenduntur, sed forma quoque Urbis quae novae dispositioni pro fundamento fuit ex illorum saeculorum more ad orientem constituta est. ecce enim distributionem Urbis Romae secundum XIV regiones Sixti V

q. d. quorum nomina infra adscribam (uncis adiecto ordine paululum diverso qui est in Notitia ecclesiarum — discrimina non per-

sequor — et nominibus alterius cuiusque regionis 'contradae' quae et in laterculo Vin-dobonensi et in Notitia ecclesiarum et apud Caballinum reperiuntur)

- I (I) Montium (et Biberatice)
- II (II) Trevii (et Vielate)
- III (III) Columpne (et S. Marie in Aquiro)
- IV (IV) Campi Martis (et S. Laurentii in Lucina)
- V (V) Pontis (et Scorticlariorum)
- VI (VI) Parionis (et S. Laurentii in Damaso)
- VII (VII) Arenule (et Caccabariorum)
- VIII (VIII) S. Eustachii (et Vineae Tedemarii)
- IX (IX) Pineae (et S. Marci)
- X (X) Campitelli (et S. Adriani)
- XI (XI) S. Angeli
- XII (XII) Ripe (et Marmoratae)
- XIII (XIII) Transtiberim
- XIV (XIV) Civitatis Leoninae [Borgo]

quarum ordinem orientalem esse nemo non intellegit. sed facies Urbis funditus immutata est ita ut novae regiones cum antiquis prorsus nullam habeant similitudinem.

dimensurationem Urbis his regionibus expressam secuti aliquanto post etiam in imaginibus seu formis pictis pro meridiano cardine qui per XX saecula fuit orientalem directionem substituerunt. nam post Leonem Baptistam Alberti et Alexandrum Strozzi 1474, post formas impressas a. 1490 et Schedeliana 1493 (ac Sebastiani Münster 1549) demum 'nel secolo XVI muta radicalmente nelle piante topografiche l'orientazione della città: il punto di veduta è dal Gianicolo, in alto l'oriente, la via del Corso divide orizzontalmente gran parte della città, il Vaticano, veduto quasi da tergo, è sceso dall'angolo superiore di destra all'inferiore di sinistra' (Gnoli bullet. comun. 1885 p. 71) — adeo quae longo usu corroborata sunt, iusto longius perseverare videmus, nova nisi paulatim non recipi atque assimilari. cuius rei mira-

bile documentum quod orientalis haec forma Urbis hucusque cum religione servatur, descriptionem dico, nam dudum Romani qui quam partem orbis terrarum universi natura sibi tribuerit intellexerunt, suam inter populos sedem obtinuerunt, ut totum globum ita cum Italia Romam ad polum directam depingere cum ceteris populis consueverunt. novae Italiae provinciae sunt XVI: Piemonte Liguria Lombardia Veneto Emilia Umbria Marche Toscana Roma Abruzzi e Molise Campania Puglie Basilicata Calabria Sicilia Sardegna, novae legiones XII eodem ordine constitutae: I Torino II Alessandria III Milano IV Piacenza V Verona VI Bologna VII Ancona VIII Firenze IX Roma X Napoli XI Bari XII Palermo, novae Urbis Romae formae quotquot fiunt septentrionem versus spectant et portam Flaminiam summa in regione positam et Campum Martium nostrae Romae sedem supra montes Urbis antiquae situm repraesentant. durat tamen postquam forma meridiana et pagana cessit orientali distributio illa iam obsoleta quae dedecet Romam regiam novo splendore auctam, viis ferreis telegraphisque et disputatorio publico diariisque et quacunque re nostrum saeculum gloriarum solet munitam, omni arte ac litteris laete florentem. novae Urbi nuper XV si dis placet regionem eos adiecisse audimus, XIV regionum Urbis VII montium numerum tot saeculis sacratum aboleverunt, neque tamen formam Urbis Romae quattuor post Columbum saeculis ad septentrionem et polum quo haec terra volvitur convertendam curaverunt.

restat ut quae de origine formarum antiquarum e meridie directarum statui posse videantur exponam. nos humi nati quantum a solis cursu pendeamus qui vitam nostram ac fata regit neminem fugit. quare semper homines et formas et quaslibet descriptiones ex quattuor quae cardinales sunt caeli regio-

n (Ulrichs codex
line sollemni quo
Caballino (ante
Signorilio libello
Urbis Romae ad
I) dato (Re p. 376),
s consulto statu-
itate Leonina in
378), qua re no-
us est nisi quod
dictus XIV (Re
nam in Capitolio
saeculis mutatum
es et distributio
olum quae antea
nunc novem fa-
arum III. IV. V.
gione 'Montium'
a quoque Urbis
fundamento fuit
re ad orientem
distributionem Ur-
regiones Sixti V

scribam (uncis
verso qui est in
rimina non per-

nibus disposuerunt, sed aliis temporibus aliam normam constituerunt. nos enim cum globum terrestrem ita soleamus mentibus fingere ut polus arcticus superior sit quia nobis propior est — neque qui nostrum hemisphaerium incolimus ea sede nos deici patiemur, Africae Americae meridionali Australiae locum cedemus — ad septentrionem omnes formas exigimus, maiores nostri ad Salvatoris sepulcrum et paradisi quem credebant situm convertebant, veteres cur meridiem secuti sint quaeritur. quam vim in antiquorum religione atque institutis solis et stellarum cursus habuerit Nissenus imprimis ostendit libro cui inscripsit *das Templum Berlin 1869* et dissertationibus *über Tempelorientirung*, *mus. rhein.* 28 (1873) 513, 29 (1874) 369, 40 (1885) 38. 329. 480, 42 (1887) 28. atque aedes sacras ad orientem solem eius diei quo dedicatae sunt directas fuisse constat — quae res dissert. pr. p. IX ad formae Capitolinae fr. 2. 6 explicanda aliquantum contulit. tamen de formis hac re nil efficitur, nam quin meridianae fuerint veterum formae iam credo nulla dubitatio relicta est. quae cum ita sint propter religionem ad meridiem eas conversas esse non putabimus, si religione devinctae non fuerunt, aliae causae eaeque ex vita communi potius petitae circumspiciendae sunt. ut scriptores qui de limitibus constituendis testantur paullum mitamus, rem suapte natura perspicuam cognoscamus, qui primi fuerunt homines subtilioribus observationibus nondum intenti, ex oriente sole et occidente et diei spatia et caeli regiones facili opera et vitae usu edocti mox distinxerunt, ut est apud Homerum v 240

ἡμῖν ὅσοι ναίουσι πρὸς ἡῶ τ' ἡλιόν τε
 ἡδ' ὅσοι μετόπισθε ποτὶ ζόφον ἡρόεντα.

sed orientis occidentisque et hora et locus variis anni temporibus mutantur, sinistrorsum sol oriens verno tempore declinat usque ad solstitium, dextrorsum autumnō; tum qui ab

horis matutinis ad vesperum vitae cottidiana operam impendunt homines intervalla requirunt quibus medius dies (μεσημβρία) significetur. igitur hoc punctum temporis secerunt, hanc regionem caeli qua solis itinera dividantur student ut prae ceteris distinguant. itaque ubique gentium inter montes si aderant eum selegerunt quo meridies indicari videretur, unde frequentes illi montes quos 'Mittaghorn', 'Col du Midi' sim. nuncupant; montes ubi non erant arboribus aedificiis similibus signum quo sol verticem attigisse videretur destinabant et procedente aetate solariorum usum invenerunt. in re tam simplici testes afferre si licet verba Plinii n. h. 7, 60, 212 adscribam quibus egregie harum rerum origo illustratur. 'serius etiam hoc (consensus in horarum observatione) Romae contigit. XII tabulis ortus tantum et occasus nominantur (ut in Homero vidimus), post aliquot annos adiectus est et meridies, accenso consulum id pronuntians cum a curia inter Rostra et Graecostasim prospexisset solem, a columna Maenia ad carcerem inclinato sidere supremam pronuntiavit, sed hoc serenis tantum diebus, usque ad primum Punicum bellum. princeps Romanis solarium horologium statuisse ante duodecim annos quam cum Pyrrho bellatum est ad aedem Quirini L. Papirius Cursor a Fabio Vestale proditur... M. Varro primum statutum in publico secundum Rostra in columna tradit bello Punico primo a M. Valerio Messalla consule Catina capta in Sicilia... nec congruebant ad horas eius lineae, paruerunt tamen eis annis undecentum (!), donec Q. Marcius Philippus diligentius ordinatum iuxta posuit... Scipio Nasica primus aqua divisit horas aequae noctium ac dierum' sqq. celeberrimum fuit solarium Augusti qui obeliscum ex Aegypto advectum in Campo Martio hunc in usum erexit.

haec primordia et ut ita dicam incunabula artis chronologicae et topographicae fuerunt

m vitae cottidia-
mines intervalla
(μεσημβρία) signi-
temporis secer-
qua solis itinera
teris distinguant.
montes si aderant
s indicari videre-
tes quos 'Mittag-
ncupant; montes
dificiis similibus
tigisse videretur
etate solariorum
n simplici testes
n. h. 7, 60, 212
rum rerum origo
oc (consensus in
ae contigit. XII
asus nominantur
st aliquot annos
censo consulum
inter Rostra et
olem, a columna
to sidere supre-
serenis tantum
Punicum bellum.
horologium sta-
quam cum Pyr-
Quirini L. Papi-
proditur... M.
ublico secundum
lo Punico primo
le Catina capta
t ad horas eius
annis undecen-
hilippus diligen-
Scipio Nasica
que noctium ac
uit solarium Au-
gypto advectum
um erexit.
icam incunabula
aphicae fuerunt

ut apud Graecos qui primus solarium horo-
logium invenisse fertur Anaximander, eun-
dem primum formam terrae temptavisse trad-
dunt. iam quomodo quaeso eum qui neque
doctrina adiutus neque consuetudine invete-
rata coactus regiones describere conetur si-
tum dispositurum esse existimabimus? aut ego
fallor aut, quin terra quasi discus sit cum non
dubitaverit, spatia terrarum aequae atque diei
intervalla distribuet. quodsi aequatori q. d.
proximus sit, ab ea regione qua solem
orientem videat ad occasum linea ducta huic
alteram transversam constituat a meridie
ad septentrionem. nos qui polo propiores
sumus, solem prospicimus qui caeli situm
percurrit, totum cursum ante oculos proiectum
cernimus, sed cum oriens et occidens aequi-
noctialis nisi longa observatione definiri ne-
queant, omnium directionum cardo certissi-
mus relinquitur meridianus quem adipiscimur
ea linea qua umbra quando minima est in-
dicatur. iam ut cognoscas quomodo antiqui
limites constituerint audi quae dicit Hyginus
gromat. p. 188 'optimum est ergo umbram
hora sexta deprehendere et ab ea limites
ineohare ut sint semper meridiano ordinati:
sequitur deinde ut et orientis occidentisque
linea huic normaliter conveniat... per quam
lineam cardinem dirigemus et ab ea norma-
liter in rectam decimanos emittemus: et ex
quacunque eius lineae parte normaliter in-
tervenerimus, decimanum recte constituemus'
(cf. Nissen Templum p. 14. 163) — prorsus
eodem modo quem diximus usi sunt. itaque
naturalis nobis qui nostrum hemisphaerium
incolimus et legitimus ordo is esse videtur
ut a sinistra habeamus orientem, a dextera
occidentem solem, anticus sit sol qua meri-
die ad verticem pervenit, postica spatia no-
ctis subiecta. hunc autem ordinem quem
naturalem esse et pristinum fuisse ipsa ratio
docet etiam Romanis usitatum fuisse iterum
testem afferro Plinium n. h. 2, 128 'omnes

venti vicibus suis spirant maiore ex parte
aut ut contrarius desinenti incipiat. cum
proximi cadentibus surgunt, a laevo latere
in dextrum ut sol ambiunt' itemque solis
cursus depingitur in gromaticorum codicibus
tab. 17, 159. quamquam et in his rebus ca-
vendum est ne qui nobis naturalis ordo vi-
detur eum semper fuisse praepostere suma-
mus. Romanis inde a Servii Tullii aetate
ordine qui est a sinistra ad dexteram com-
munem fuisse vidimus (cf. Plut. Cam. 5 καθά-
περ ἐστὶ Ῥωμαῖοις ἔθος ἐπευξαμένοις καὶ προς-
κυνήσασιν ἐπὶ δεξιὰ ἐξελίττειν, Num. 14 ἡ δὲ
περίστροφὴ τῶν προσκυνούντων λέγεται μὲν ἀπο-
μίμησις εἶναι τῆς τοῦ κόσμου περιφορᾶς (ab
oriente ad occidentem), Plin. n. h. 28, 25 'in
adorando corpus circumagimus quod in lae-
vum fecisse Galliae religiosius credunt' cf.
Nissen p. 170), sed antea ordine inverso homi-
num genus utebatur ut ex scribendi more
atque directione facile concluditur, qui num
naturae magis conveniat nescio, nobis tamen
hucusque mansit atque inhaesit cum verba
'dextra laevaue' ('rechts und links') simplici
modo coniuncta ponimus. fuit ergo tempus
quo sol sinistra parte oriri, dextera occidere
videretur cuius rei testis oculatissimus est
Homerus cum dicit M 239

εἴτ' ἐπὶ δεξιῇ ἴωσι πρὸς ἥω τ' ἡλιόν τε

εἴτ' ἐπ' ἀριστερὰ τοῖ γε ποτὶ Ζόφον ἡρόεντα,
eo tempore quo ita loqui mos erat si scriptura
usu recepta erat a dextera ad sinistram lit-
teras exarare solebant.

Sed ut ad propositum revertamur, pro car-
dine primitus meridiem stetisse certum est
et Romanis inde a Servio Tullio orientem a
sinistra fuisse supra p. XI vidimus. ad me-
ridiem igitur formas exactas esse pro illius
aetatis indole atque doctrina unice aequum
iudicabimus. neque quod templorum ac prae-
sertim aedium sacrarum ratio alia fuit contra
rem facere videtur. nam in his id agebant
ut ipsum dei simulacrum sacro dedicationis

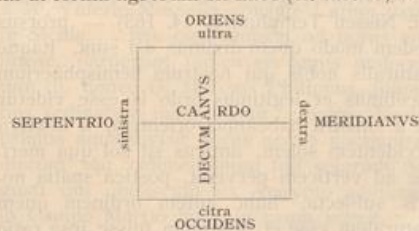
die solem ubi primum oriretur prospiceret, in formis autem cum non unius diei linea, sed certis atque determinatis limitibus opus esset, non punctum indicandum sed campi spatia dimensuranda essent, cardo meridianus omnium longe utilissimum se praebuit. si postea his quoque rebus templorum rationes intulerunt — quamquam in forma Urbis Romae et orbis Romani numquam factum esse novimus — propter rationes a religione qua vita Romana regebatur petitis intulisse existimandi sunt.

atque re vera ab antiquis eo quem ex moribus pristinis coniecimus modo formas constitutas esse, ipsi cosmographiarum auctores confirmant. iuvat verba apponere geographi Ravennatis 1, 1 'ergo dum sol totam diem per meridianum marginem potentissimi iussu factoris exambulat, unamquamque horam diei verno tempore tamquam horologium ordinem suum per occursum designat, possumus arbitrari universarum gentium patrias per magnum circuitum intransmeabilis oceani litore positas et Christo nobis auxiliante subtilius designare. prima ut hora diei Indorum reperiuntur prosapiae' sqq. gentes describuntur ab oriente per regiones meridianas ad occidentem, deinde 1, 10 'per nocturnos occursum solis (ab occidente ad orientem) arctoe regiones ponuntur'. — cum his digna est quae conferatur L. B. Alberti descriptio Urbis Romae (c. a. 1457) apud de Rossium Pianta p. 131, ex qua quomodo ipsa forma recuperari possit exemplo monstravit Gnoilius bullet. comun. 1885 tav. IX. X — 'simple retour à la carte plate rudimentaire' dixit d'Avezac coup d'oeil historique sur la projection des cartes de géographie, bulletin de la soc. de géogr. 1863 p. 291.

formae igitur Romanae e caeli templo directae erant, eius autem 'templi partes quatuor dicuntur, sinistra ab oriente, dextra ab occasu, antica ad meridiem, postica ad se-

ptentrionem' Varro 1. l. 7, 6 cf. Fest. p. 339. 220 et Plin. n. h. 2, 142 'laeva prospera existimantur quoniam laeva parte mundi ortus est' al. augures cum templa ab oriente ad occasum determinare solerent, Attius Navius 'ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse' Cic. div. 1, 17, 31 (cf. Nissen Templum p. 171 sq.). in domibus privatis num antiqui item atque in aedibus sacris aliis orientem praetulerint nescio (cf. Vitruv. 6, 6, 1. 5 'item agricolae regionum periti non putant oportere aliam regionem caeli boves spectare nisi ortum solis') — in Bucovina ut memorem agrorum domos ad meridiem hodieque spectare solere et ipse observavi et testatur Romstorfer das Bauernhaus in der Bukowina, Czernowitz 1890 p. 12.

contra maxime mirum est quod veteres scriptores gromatici agrorum atque coloniarum formas quas cum formis de quibus agimus artissime cohaerere manifestum est, non ad meridiem sed ad orientem converti iubent. de ipsa re dubitari non potest. 'ab hoc fundamento maiores nostri in agrorum mensura videntur constituisse rationem. primo duo limites duxerunt; unum ab oriente in occasum quem vocaverunt decimanum, alterum a meridiano ad septentrionem quem vocaverunt cardinem. decimanus autem dividebat agrum dextra et sinistra, cardo citra et ultra' (Frontin. p. 28 cf. p. 31 Festus p. 71), ita ut forma agrorum sit haec (cf. tab. 13, 133)

quam nostrum usum secuti orientalem appellabimus; cf. p. 29 'qui spectabant in orien-

cf. Fest. p. 339.
a prospera exi-
te mundi ortus
ab oriente ad
Attius Navius
nea media dici-
7, 31 (cf. Nissen
us privatis num
us sacris aliis
cf. Vitr. 6, 6, 1, 5
riti non putant
boves spectare
na ut memorem
diem hodieque
ravi et testatur
der Bukowina,

quod veteres
n atque colo-
formis de qui-
ere manifestum
orientem con-
ari non potest.
nostri in agro-
uisse rationem.
num ab oriente
nt decimanum,
entrionem quem
anus autem di-
tra, cardo citra
1 Festus p. 71),
(cf. tab. 13, 133)

dextra
MERIDIANVS

ientalem appel-
abant in orien-

tem dicebant prorsos (limites), qui dirigebant in meridianum dicebant transversos*. cardinem certe nominari dicunt 'quod directus ad cardinem caeli est: nam sine dubio caelum vertitur in septentrionali orbe' (p. 28), sed 'quoniam decumani secundum solis decursum diriguntur, cardines a poli axe' (Hygin. p. 166), qua re quaeso adducti sunt ut cardinem sive poli axem non perpendicularem ut decet et ab omnibus factum est, sed horizontalem constituerent? 'limitum prima origo sicut Varro descripsit a disciplina Etrusca, quod aruspices orbem terrarum in duas partes diviserunt, dextram appellaverunt quae septentrioni subiaceret, sinistram quae ad meridianum terrae esset' (Frontin. p. 27), sed qua de causa apud Romanos ordo inversus esset ne quaesiverunt quidem. neque Hyginus quae p. 185 sqq. de globo terrestri et solis circuitu optime exponit quemadmodum cum doctrina gromatica et forma agrorum orientali conciliantur ostendit, at tam constans usus et sacratus fuisse videtur, ut cum propter loci naturam a norma declinandum fuerit (p. 180), 'ut in agro Campano qui est circa Capuam, ubi est cardo in orientem et decimanus in meridianum' (p. 29), 'illis coloniis hoc nomine quicquam iniuriae factum' esse negent 'quod cardines loco decumanorum observantur, decumani loco cardinum' (p. 181). sed qui tandem fit ut hanc legem cum formis et Urbis Romae et orbis Romani quas per omnia saecula ordine nunquam mutato meridianas fuisse demonstratum est pugnare non animadvertierint aut ne verbo quidem monuerint? tamen causa quae fuerit ut posteaquam formae Urbis et orbis imago meridiana diuturno usu inveteravit ita ut eam invertere nefas videretur, formae agrorum et coloniarum in orientem dirigerentur ipsi aliquo modo produnt, nam 'antiqui architecti in occidentem templa recte spectare scripserunt: postea placuit omnem religionem eo convertere ex qua

parte caeli terra illuminatur. sic et limites in oriente constituuntur' (p. 28. 169). itaque ad exemplum aedium sacrarum, quarum rationem paullo diversam supra exposuimus, factum est ut formae quoque agrorum et novarum coloniarum tamquam templa diis sacra instituerentur. formam Urbis et orbis inde a primordiis populi Romani meridianam fuisse vidimus et pristinam esse ipsa rei natura et origine demonstratur. itaque usus quem gromaticorum libri docent multo inferior est et ex templorum religione derivatus. quid quod antiquiores colonias aliquot ut Capuam (p. 29) Beneventum (p. 210) Consentiam Vibonem Clamptiam (p. 209) cardinem in orientem, decimanum in meridianum habuisse tradunt et 'saepe deprehendi decimanum maximum ita institutum ut ad meridianum et septentrionem spectet, cardinem vero maximum orientem et occidentem spectare' (p. 292 cf. Nissen p. 12) i. e. multas colonias aequae ad meridiem directas fuisse ac formam Urbis Romae (cf. Helbig Die Itäliker in der Poebene p. 61). limitationis originem et usum antiquissimum non solum in caeli regionibus et templis augurum et aedibus sacris locisque auguratis sed etiam in castris et urbibus et agris observatum sagaciter Nissenus explanavit, tamen vereor ut quae longo temporum decursu paullatim creverunt, castrorum doctrinam et agrorum templum orientale iam ante Urbem et urbes conditas apud Italos in usu fuisse recte statuamus, ea quae vita communis deinceps homines edocuit minoris aestimemus quam religionis initia a maioribus accepta, summam limitationis Italiae gentes iam tum attigisse sumamus cum agros Padanos incolerent ipso Pado tamquam decumano maximo dextra laevaue divisos. nam si antiquior fuisset agrorum et urbium condendarum limitatio orientalis, urbium conditarum et imprimis Urbis Romae formas sollemnes atque legiti-

mas non meridianas ut sunt, sed aequae orientales futuras fuisse iure expectaverimus.

quare ea quoque quae de templo Urbis Romae alii aliter temptaverunt improbanda esse videntur. nam meridianam formam Urbis antiquissimam esse et unam fuisse compertum habemus neque aliter templum Urbis aliter formam dispositam fuisse quisquam contenderit. limites autem novae coloniae si postea religio postulavit ut in orientem converterentur, in situ Urbis cuius incunabula ignoramus eosdem fuisse minime sequitur. itaque mittamus aliquando quaestiones de Urbis Romae decumano et cardine quos alii aliter duxerunt, de templo Urbis et Roma quadrata et mundo Palatino. nam cum antea ex templi limitibus et templo Urbis quod putabant formam quoque Capitolinam orientalem fuisse coniecissent, nunc postquam de forma Capitolina constat, Romam quadratam item ad solstitium brumale conversam fuisse arbitrantur (Richter *Verhandl. d. 40. Vers. d. Philologen in Göttingen* 1889 p. 336 'dass der Stadtplan nach dem Stadttemplem orientirt gewesen sei'), ut taceam quae alii (velut Kuntze *Prolegomena zur Geschichte Rom's* 1882) de templo Urbis Romae quam 'in montibus et convalibus positam' videmus nescio utrum facilius an levius protulerunt. neque cum propter 'mobilem solis ortum et occasum' effectum sit 'ut decumani spectarent ex qua parte sol eo tempore quo mensura acta est oriebatur' (Frontin. p. 31) ut sollemne fuit in aedibus sacris, formam Urbis Romae (nam alia res est ut repetam in limitibus novae coloniae constituendis alia in urbe antiquissima et forma saeculorum serie consecrata) a natali die Urbis pendere crediderim. certe aut toto caelo erravimus aut forma Urbis quam inde ab initio fuisse cognovimus neque ad Paliarum neque ad ullum alium diem constituta est, siquidem sol nunquam a meridie ortus

esse iudicandus est. Severum quidem fateor multo probabilius quemquam suspicari posse, cum formam meridianam ad orientem solstitii hiberni deflecteret, superstitione solstitiali inductum esse, quamquam pro natura hominis ad explicandam formam Capitolinam ea via iustior videtur quam supra ingressi sumus.

sed magis etiam quam hoc inter formas quas habemus et agrimensorum praecepta discrimen mirandum est Romanos postquam Graecorum litteras et laudabilem operam ab illis in describenda terra positam cognoverunt, eam quae ex cognitione sphaerae terrestris sequitur directionem non meridianae loco recepissee, suas formas si non Urbis ad imperii ad Graeca exempla redegissee. nam Graeci (de quorum studiis circa terrae formam et motum cf. Schiaparelli *die Vorläufer des Copernicus im Alterthum* 1876, Müllenhoff *deutsche Altertumskunde* 1² 236—364, H. Berger *Gesch. der wissensch. Erdkunde der Griechen* I. II 1887, 89) ex quo tempore de terrae figura constabat ad polum arcticum formas direxerunt id quod et tabulae Ptolemaei libris adiectae demonstrant et scriptorum loci comprobant (quo tamen non referendus est cum Philippo Menandro. (rhet. 3, 345 Sp.) πῶς χρὴ χῶραν ἐπαινεῖν: εἰ δὲ ἀρκτική, ὅτι τὸ ὑψηλότερον τῆς γῆς καὶ ὑπόβορον ὡς περ ἀκρόπολις κατέχει, nam Aristotelis sententia est ὑψηλὴν εἶναι πρὸς ἄρκτον τὴν γῆν meteorol. 2, 1 cf. Verg. *Ge.* 1, 240 Justin. 2, 1; unde nata est mira illa figura mundi quam finxit Cosmas Indicopleustes cf. Marinelli I. i. c. p. 48). ita et ipse Ptolemaeus in describenda terra hoc ordine procedit ut primum Britannia, deinde Hispania, Gallia, Germania, Pannonia, Illyricum, Italia, Sarmatia, Thracia et Graecia, Mauretania, Africa, Aegyptus, Pontus et Asia minor, Syria, Asia magna usque ad Gangem recenseantur (cf. Strab. al.). quae res postea Romanos non latuit apud quos cum alia tum zonarum doctrinam totiens

expositam invenies cf. e. g. Cic. somn. Scip. 20 Tusc. 1, 68; Ovid. fast. 6, 265 qui faciem rotundam templi Vestae a forma globi terrestris repetit, et Sen. Med. 375

*venient annis saecula seris
quibus oceanus vincula rerum
laxet et ingens pateat tellus,
Thetysque novos detegat orbes
nec sit terris ultima Thule*

cf. Vivien de St.-M. hist. géogr. p. 117. 169), sed ut erant in omni arte liberali et scientia barbari cum re perspecta nunquam eam familiaritatem contraxerunt ut morem inveteratum mutare, orbem quem meridianum fingeant oculis ad septentrionem conversis intueri potuerint, quin etiam multos Romanorum videmus ne eo quidem pervenisse ut terrae formam rotundam mente comprehenderent (cf. Nissen Ital. Landeskunde 1, 19). permansit igitur 'Orbis' i. e. tabulae forma apud Romanos etiam post Eratosthenis et aliorum operam et globum a Cratete confectum, non forma quam scientia postulabat sed expositio imperii 'nostri' et urbium gentium nationum quas populus Romanus subegerat, quo fines imperii protulerat, ut diceret Eumenius 'nunc demum iuvat orbem spectare depictum cum in illo nihil videmus alienum'. Graeci qui et terrae et solis situm motumque dudum perspexerant, formam et magnitudinem terrae computaverunt, observationibus astronomicis situm locorum determinaverunt, rem geographicam eo perfecterunt, quo illa aetate licuit: Romani cum ne intellexissent quidem quae illi praestiterant non solum non promoverunt sed causa fuerunt ut per tot saecula thesaurus iaceret et squalore obfuscaretur, homines in barbaras illas de terrae forma opiniones relaberentur, quae apud Graecos vix unquam fuerant, ab Aristotele dudum explosas (διὰ καὶ γελίοις γράφουσι νῦν τὰς περιόδους τῆς γῆς γράφουσι γὰρ κυκλωτέρῃ τὴν οἰκουμένην meteorol. 2, 5, 13), cursus quo

quaecumque in vita humana sunt nexu continuo progrediuntur interrumperetur, cum ceterae artes tum geographica ea demum aetate renasceretur, qua Ptolemaei et scriptorum Graecorum immortalia opera in lucem redierunt primum ut ab avida mente reciperentur, tum ut exemplo essent ad nova temptanda et scientiae fines ultra propagandos. Graecos dixi observationibus astronomicis artis geographicae fundamenta iecisse, Romani quidquid inde ab Agrippa et Augusto profecerunt (cf. Partsch die Darstellung Europa's im geogr. Werke des Agrippa 1875 p. 80), nil aliud egerunt quam ut ex itinerariis viarum quas ipsi fecerant suarum provinciarum imaginem qualemcumque effingerent, usui qui illis in animo erat aptissimam, Romani imperii et Romanae mentis atque naturae monumentum insigne. quam rem optime sensit et interpretatus est Vergilius versibus celeberrimis Aen. 6, 850

alii...caeli meatus

*describent radio et surgentia sidera dicent:
tu regere imperio populos, Romane, memento.*

neglecta iacuit ars geographica per medii aevi spatia deserta, in formis describendis intra veterum fines se continebant, sed Romanos potius duces secuti sunt ita ut in una forma Prisciani q. d. (Philippi tab. 4) longitudinum et latitudinum ductus quamvis degenerati compareant, Graeci auctores rarissime nominentur. de figura terrae omnis notio paullatim oblitterata est, forma 'Orbis' eo reducta quo s. p. XXI vidimus (cf. Peschel Gesch. der Erdkunde p. 72. 90 sq., Marinelli die Erdkunde bei den Kirchenvätern 1884, Günther die Lehre von der Erdrundung und Erdbewegung im Mittelalter bei den Occidentalen, Studien I, bei den Arabern und Hebräern, Studien II 1877); opinionis communis testis sit Lactantius div. inst. 3, 23 'aut est quisquam tam ineptus qui credat esse homines quorum vestigia sint superiora

quam capita? aut ibi quae apud nos iacent inversa pendere? ... et miratur aliquis hortos pensiles inter septem mira narrari cum philosophi et agros et maria et urbes et montes pensiles faciant! rectius iudicium quomodo renatum et post varia certamina ab omnibus receptum sit quamque partem et hac in re et in novis terrae partibus explorandis Graeci habuerint ut paucis comprehendam, iam inde a saeculo IX Graecorum scientiam ad Arabes pervenisse vidimus, qui almagesti nomine Ptolemaei μεγίστην σύνταξιν suum in usum converterunt. ab his saeculo XIII ceteri cum Ptolemaei et Aristotelis libris iustiore quoque de terrae forma notionem acceperunt, Albertus Magnus, Roger Baco, alii (cf. Dante inf. 34, 100 Santarem 1, 98), ita ut Albertus Magnus ausus sit contendere 'inter horizontem habitantium iuxta Gades Herculis et orientem habitantium in India non est in medio ut dicunt nisi quoddam mare parvum' (cf. Peschel p. 180 sq., de Abulfeda p. 120) — ut Eratosthenes apud Strabonem 1 p. 64 καὶ πλεῖν ἡμᾶς ἐκ τῆς Ἰβηρίας εἰς τὴν Ἰνδικὴν διὰ τοῦ αὐτοῦ παραλλήλου, Posidonius apud Plinium 6, 57 Indiae 'adversam Galliam statuit', Sen. n. q. 1 pr. 13 'quantum enim est quod ab ultimis litoribus Hispaniae usque ad Indos iacet?' — Baconis tabulas et almagestum secutus est Alliacus imagine mundi a. 1410 (Lelewel atl. t. 28 cf. Peschel p. 195). iam vero postquam ipsius Ptolemaei libri Graeci ex oriente in Italiam pervenerunt (cf. Th. Fischer mittelalt. Welt- u. Seekarten p. 159), Bembus cardinalis a Chrysolora petivit ut Ptolemaei opera in linguam Latinam verteret; vertit Iacobus Angelus Florentinus (c. a. 1405) cuius versionis multa deinceps exempla descripta sunt, quae typis impressa prodierunt Bicentiae a. 1475. interim in Germania Nicolaus Donis non solum et ipse Ptolemaeum vertit, sed ex mente Ptolemaei primus novas formas confecit ad se-

ptentrionem directas (a. 1471 Lelewel atl. t. 39), quae primum a. 1482 Ulmae cum versione impressae (post editionem Romanam a. 1478) brevi cum omnium plausu acceptae sunt. similes formas a. 1474 Paulus Toscanelli ad Alfonsum V misit quibus quanto brevius iter in Indiam esset versus occidentem navigaturis demonstraret. Alliaci libris qui compendio cosmographiae (edita sunt opuscula a. 1480) secundum Ptolemaei tabulas opus refecit usus est atque novas formas ab ipso Toscanellio accepit Christophorus Columbus — quae postea facta sunt nemo nescit. eodem anno quo Martinus Behaim primus post Cratetem Mallotam et antiquos globum terrestrem secundum Ptolemaeum confecit (Vivien de St.-M. atl. t. 9), Columbus oceano trajecto ad novam et incognitam terram appulit. iam abiectis medii aevi formis et cosmographiis regnavit Ptolemaeus, cuius operum unius saeculi spatio non minus XXV editiones prodierunt (Graece primum edidit Erasmus Basil. 1533). inde formae modus usu receptus quem Graeci primum recte constituerunt, quem nos hodieque servamus, sed omnium aetatum per quas transit humana scientia dum huc devenerit vestigia et tamquam rudimenta ut fit in rerum natura conservamus et a maioribus accepta posteris tradimus. nam 'meridianum' quod appellamus longitudines a polo arctico ad antarcticum ferentes Graeci praeiverunt, 'Orbem' terrarum cum dicere pergimus, Romanum morem sequimur, de 'orientatione' cum loquimur ex consuetudine medii aevi adhuc pendemus.

sed ne intermina evadat disputatio iam subsistendum est. quod propositum erat persolvimus, formas explicavimus, vicissitudines quibus ad nostram aetatem perventum est enarravimus. scripsi autem haec de forma Urbis Romae deque Orbis antiqui facie non ut rerum novandarum cupidus ordinem antiquum immutarem atque inverterem, sed

1471 Lelewel atl.
82 Ulmae cum ver-
ditionem Romanam
um plausu acceptae
1474 Paulus Tosca-
t quibus quanto bre-
versus occidentem
t. Alliaci libris qui
ne (edita sunt opu-
Ptolemaei tabulas
ue novas formas ab
Christophorus Co-
a facta sunt nemo
o Martinus Behaim
allotam et antiquos
undum Ptolemaeum
atl. t. 9), Columbus
m et incognitam ter-
medii aevi formis et
Ptolemaeus, cuius
atio non minus XXV
raece primum edidit
de formae modus usu
primum recte consti-
eque servamus, sed
uas transit humana
erit vestigia et tam-
n rerum natura con-
us accepta posteris
um quod appellamus
ctico ad antarcticum
runt, 'Orbem' terra-
us, Romanum morem
ne' cum loquimur ex
adhuc pendemus.
at disputatio iam sub-
positum erat persol-
vimus, vicissitudines
atem perventum est
utem haec de forma
bis antiqui facie non
cupidus ordinem an-
que inverterem, sed

quod res a nemine quod sciam observatae
— certe si quis animadvertit argumenti gra-
vitate non perspexit — et ad historiam lit-
terarum cognoscendam et ad scriptores an-
tiquos illustrandos maximi momenti esse vi-
debantur, sed capita tantum quaestionis
proposui, ea percensui quibus formarum dis-
positio quam clarissime demonstraretur, rem
tamen simplicitate conspicuam observationum
farragine obscurare potius quam illustrare
nolui. verum multa restant eaque longe gra-
viora in quae ut inquireremus iure exspe-
ctaveris, quae fusius nos exponere et eo quo
debet modo pertractare iam spatium vetat.
nam id agendum esse videtur ut non solum
quae formarum projectio fuerit ostendisse
satis habeamus, sed etiam omnes quotquot
locorum et regionum descriptiones aut in
libris geographicis exstant aut a scriptoribus
aliis rebus inseruntur aut variis urbium co-
loniarum provinciarum terrarum gentium ec-
clesiarum et episcopatum al. laterculis con-
tinentur aut quae singulis locis scriptores ex
formae consuetudine posuisse videntur ea qua
par est diligentia examinemus et quomodo
cum forma meridiana quam diximus con-
gruant evincamus; non quo rem iam certis
argumentis demonstratam sescentis exem-
plis iterum atque iterum comprobare opus
sit, sed ut observetur quam late usus forma-
rum apud antiquos pateat quantumque homi-
nes communi consuetudine teneantur; non
ut quae cum forma conveniant quae non con-
veniant discernamus, sed ut omnium harum
rerum indolem atque originem pernoscamus
et sicubi ordo non is est qui ex forma se-
quitur eo magis in causas inquiramus, quae
gravior quaestio est et maioribus implicata
difficultatibus quam si quis in deprehensis
exemplis meridianis ut ita dicam acquieverit.

ut paucis quae restant significem, de forma
Urbis Romae quae dicenda videbantur ex-
pedivimus, de Mirabilibus Graphiis variis mo-

numentorum et locorum catalogis et descri-
ptionibus paganis et Christianis (cf. Ulrichs
codex topographicus 1871) agere non licuit,
sed quomodo variis rationibus interdum ordo
topographicus immutetur neque tamen ita ob-
scuratur ut dignosci nequeat et exemplo No-
titiae XIV regionum de qua pluribus dispu-
tatum est comprobavimus et in Vaticano
vidimus, ut alia quaedam addam, aliter dis-
ponunt qui prospectum quendam amoenitate
situs celebrem describunt, ut Martialis de
monte Mario dicit 4, 64

hinc septem dominos videre montes

et totam licet aestimare Romam,

Albanos quoque Tusculosque colles sqq.

aliter qui certum locum oculis subiciunt ve-
lut in Libro ystoriarum Romanarum Ham-
burgensi (Archivio di storia patria 12, 198)
ceterior est pyramis Cestii cum nomine 'se-
pulcrum Remi' et ante eam Romulus Remum
occidens cernitur, alia eius generis exempla
antiqua sunt fragmentum Hateriorum et car-
ceres qui sunt in Foro Romano (alia apud
Lange Papstesel p. 28 sqq.). atque talia ad
formae directionem projecta non esse apparet.

deinde agendum erat de reliquarum urbium
formis, XIV regionibus Urbis Constantinopo-
litanae Romae novae, aliarum quarum forma
aliquo modo ex antiquis locorum notiis re-
fingere licet; tum de Italiae et imperii Ro-
mani descriptionibus et variis rerum quas
supra commemoravi laterculis, quorum ordo
propter multas rationes multis modis varia-
tur, nam alius est ordo topographicus, alius
temporum, alius dignitatis et existimationis,
alius politicus et qui ex rebus administrandis
sequitur (ut videre est in nostris Borussiae pro-
vinciis et nostris legionibus), in his etsi casui
quoque sua tribuenda erunt quo minus ordo
ex forma pendeat, eo gravior quaestio erit
qui ordo fuerit et quibus rationibus consti-
tutus. porro de studiis veterum et libris
chorographicis qui fuerunt inde a choro-

graphia Augusti et Agrippae commentariis, de cosmographiis et ceteris opusculis geographicis quorum argumentum formis tam cognatum est ut nisi spatio prohiberer ilico rem aggredi vellem.

formarum etiam quae praeter eas quas tractavimus fuerunt varia genera distinguenda sunt, ut agrorum et aedificiorum sim. quae suam, non caeli rationem et directionem secuntur (exempla antiqua post Iordanum composuit Huelsen bullet. dell' instit. 1890 p. 46. 304); suum ordinem constituunt formae nautarum sive peripli quibus projectio nulla inesse solet (ut portulani q. d. medii aevi et tabulae loxodromae quae inde ab inventa acu magnetica factae sunt, cf. Th. Fischer p. 60 sqq.), velut Plinius cum in Italiae descriptione ordine eo qui litorum tractu fit i. e. periplot utatur, regiones Augusti quas ipse fuisse testatur inverso ordine persequitur, cum his aliquo modo coniunctae sunt tabulae ventorum, quarum multa exempla apud scriptores reperiuntur (cf. Kaibel Herm. 20, 579), in quarum dispositione tamen cum ad caeli regiones exigi soleant formae quae cuique usitatio erat vestigia facilius apparent. item in itinerariis (ut in nostris horariis viarum ferrearum) prout viatori commodius evadere videtur singula itinera modo hac modo illa directione describere et inter se conectere solent, forma autem si additur morem communem sequitur, quo pertinet celeberrima tabula Peutingerana (cf. Miller Weltkarte des Castorius 1887) quae cum certam projectionem habere non videatur, tamen more haud solito ita distributa est ut a sinistra Gades, a dextera Antiochia posita sit, medium inter utramque urbem locum Roma teneat. his adiungam itinera (ut Horati iter Brundisinum) et quae his similia sunt velut 'viam silice sternendam a porta Capena ad Martis locaverunt' Liv. 38, 28, quibus tamen de formarum directione nihil efficitur. porro

ipsae formae multum interest quomodo confectae sint, nam aliter disponitur quae est in pariete, aliter in pavimento quod circumeas, aliter quae quadrata est, aliter quae in orbis modum pingitur cui veteres nomina ita inscribere solebant ut quoquo velles formam vertere posses, aliter quae libro inseritur aliter quae marmori inciditur, aliter si cui terra plana esse videtur aut agrimensori, aliter si sphaeram eam esse novit. denique formae medii aevi quotquot exstant examinandae et omnia quae continent diligenter excutienda sunt, quae etiamsi ad orientem plerumque conversae sunt, tamen totae manaverunt ex antiquorum doctrina et ex antiquis exemplis ita derivatae sunt ut originem plerumque discipere possis.

iam sequitur naturalis ut ita dicam modus regiones designandi, quo ex situ et natura locorum, montium et fluminum superiora et inferiora discernimus ('postea apud quosdam limites nomina a loci natura acceperunt et qui ad mare spectant maritimi appellantur, qui ad montem montani' Hygin. grom. p. 168), ut superior quoque videtur pars qua sol oritur, inferior qua vergit, unde mare superum et inferum quod Romani dixerunt, nos hodieque orientem et occidentem hoc ordine coniunctos dicere solemus. deinde varius ordo est secundum mores populorum, nam alium fuisse Graecorum alium Romanorum vidimus atque quae de forma Romana supra observavimus eadem quomodo apud Graecos et ceteras gentes antiquas, ut his finibus nos contineamus, se habuerint quaerendum erit. sed ut sit eadem forma qua utuntur, tamen 'aliter Aegypto, aliter Hispania, non eodem modo Ponto, dissimiliter Romae, item ceteris terrarum et regionum proprietatibus' (ut Vitruvi verba 6, 1 mea faciam quae ipsa suo ordine ostendunt formam Romanam), suam quisque terrae et ceterarum nationum imaginem mente fingit et iure quaesiveris quo-

rest quomodo con-
ponitur quae est in
co quod circumeas,
aliter quae in orbis
res nomina ita in-
quo velles formam
ae libro inseritur
ditur, aliter si cui
agrimensori, aliter
rit, denique formae
ant examinandae et
igenter excutienda
rientem plerumque
tae manaverunt ex
x antiquis exemplis
nem plerumque di-

ut ita dicam mo-
quo ex situ et na-
fluminum superiora
postea apud quos-
i natura acceperunt
aritimi appellantur,
lygin. *grom.* p. 168),
ar pars qua sol ori-
inde mare superum
dixerunt, nos hodie-
em hoc ordine con-
deinde varius ordo
ulorum, nam alium
Romanorum vidimus
Romana supra ob-
do apud Graecos et
ut his finibus nos
quaerendum erit,
qua utuntur, tamen
ispania, non eodem
Romae, item ceteris
oprietatibus" (ut Vi-
ciam quae ipsa suo
n Romanam), suam
um nationum ima-
re quaesiveris quo-

modo variis quae fuerunt formarum generi-
bus et situs quem inter se populi habuerint
et locus quem alius alii tribuerit mutatus sit.
item aliter rerum ordinem comprehendit qui
domi aliter qui peregre degit; de Italia cum
cogitamus oculi ita ad meridiem convertun-
tur ut pacis more Romano illas regiones in-
tueamur.

tum alia quoque animadvertenda erunt, ve-
lut qui usus scripturae fuerit (ut in forma Ser-
viana et in Homero vidimus), qui vulgaris
loquendi modus cum dextra et sinistra, supra
et infra quae sint distinguantur; imagines
etiam quibus singulae terrae aliis rebus com-
parantur, velut quod antiquis Italia folii quer-
cini figuram habere videbatur (aut "platani fo-
lio similima" Peloponnesus), nobis cruri si-
milis esse dicitur diversam utrumque reddit
et antiquae et nostrae formae speciem. verbo
tangam locorum descriptiones quae sunt aut
apud rerum scriptores aut in artis monumen-
tis, picturis anaglyphis nummis, aliis rebus
et symbolis quibus ad designandas regiones
alii aliter utuntur cuius generis multa con-
tulit Reinganum *Gesch. der Erd- und Länder-
abbildungen der Alten* I 1839 post quem
pauci in hoc campo operam dederunt.

iam antequam disputandi finem faciam, de
scriptoribus antiquis pauca addenda sunt, ut
peculiarem quem in his quaestionibus tenent
locum et singularem usum quem praebituri
videntur ostendam. taceo formas quarum
ipsi expressis verbis mentionem faciunt aut
quae amplioribus descriptionibus geographicis
fundamento fuerunt, sed memineris velim
eorum quae scriptoribus, locorum Urbis cum
recordarentur, eo quae ex formae specie at-
que projectione sponte nascitur ordine quasi
inseis excidisse vidimus ut quae in forma su-
periora essent inferioribus praemitterent, si-
nistra iis quae a dextra parte iacerent —
eadem in componendis terrarum locis apud
omnes fere scriptores fieri videmus, cuius

rei plurima sunt exempla, Vitruvium com-
memoravi, pauca speciminis instar mox affe-
ram. etenim ea est formae qua utimur ani-
mis inhaerens atque insedens imago ut vel
inviti a communi dispositione pendeamus,
ordinem quem consuetudo formae mentibus
infixit sequamur. itaque multi quos dixi scri-
ptorum loci ipsa forma quam exploravimus
egregie illustrantur, sed quod multo gravius
est, ipsi scriptores iam praestantissima nobis
offerunt auxilia ad formas quae quoque tem-
pore et apud Romanos et apud Graecos in
usu fuerunt cognoscendas et redintegrandas.
his rebus quarum praeclaram utilitatem nemo-
dum suspicatus esse videtur adiuti notionum
geographicarum quae inde a primordiis litte-
rarum exstiterunt historiam contexere neque
solum qua via ars et scientia processerit et
quam quisque mente habuerit mundi imaginem
cognoscere, sed etiam quae vulgares popu-
lorum opiniones fuerint, quam vim in vita
humana habuerint et usu et quomodo rectius
iudicium paulatim pervulgatum sit per-
spicere possumus. exemplorum ex quo pri-
mum multis abhinc annis animum strinxit —
nequedum de forma quae talibus subesset
cogitavi — veterum oculos mirum quantum
in meridiem converti solitos esse, magnam
molem congressi quorum ne graviora quidem
hoc loco delibare iam licet. sed in his quo-
que ne veteres suis formis tamquam ad-
strictos fuisse censeamus multarum rerum
quibus ordo variatur ratio habenda est, nam
ut iam supra monuimus alius alio ordine
nomina locorum coniungit sive formam et
usum communem sequitur nulla alia re in-
tentus, sive tempora et rerum memoriam sive
dignitatem et magnitudinem respicit, alius est
ordo vulgi alius virorum doctorum, alius na-
turalis alius qui religione sacratus videtur,
aliter describit qui ipse meminit, aliter qui
libros consulit ut multi Romanorum dum
Graeca exempla secuntur in Graecorum mo-

rem incidunt, — et mirum sane in his rebus veteres non offendisse, Graeca et Romana exempla eodem tempore in usu fuisse — aliter cui bene disposita mens est, aliter cui omnia confuso ordine succurrunt, denique suo quisque modo in orbis situ intuendo et exprimendo utitur. unde tot et tam varia discrimina ut prudentioris ingenii hominibus tota haec quaestio abicienda forsitan videatur, quam equidem eo graviores esse existimaverim quod suam cuiusque scriptoris naturam atque indolem quasi deprehendere licet. verum quod gravissimum est his rebus inducimur ut de origine cognitionum humanarum quaestionem instituamus. nam nos diuturna consuetudine ita subiungimur ut quae sint elementa quae postea inventa vix distinguamus, eo autem litterae antiquae prae ceteris insignes sunt, quod ab originibus propius absumt. quae de formarum origine supra paucis significavimus, eadem in omnibus et cognitionibus et institutis ac moribus consideranda sunt; ad principia et elementa cognitionis mathematicae exploranda quid antiquissimae Graecorum scriptorum reliquiae valeant, alio loco ostendam.

interim dum haec aut mihi aut alii fusius tractare continget rem ipsam demonstratam esse volui, lineamenta proposui. sed cum nisi ipsa forma meridiana oculis subiecta rem uno obtutu comprehendere et eam quae antiquis usitata fuit formam animo repraesentari atque quasi infigi non posse intellexerem ut in formae antiquae familiaritatem nos insinuaremus periculum saltem faciendum esse duxi ut eius formae primum exemplum quaecumque paratum esset quod infra exhibui, tamen quoniam ipsi scriptores ex nostris formis facilius iudicari posse videbantur potius Kiepterti tabulam inverso ordine repetendam curare quam novam temptare malui.

itaque ut exemplis quae promisi paucis

defungar, nos cum terrarum regiones describimus nostras formas secuti dicimus

der an die Dünen branden hört den Belt,
der in der Etsch fruchtbare Thäler sieht
cuius rei exempla quivis recordabitur. cantant inter pocula iuvenes nostri studiosi zwischen Frankreich und dem Böhmerwald cantavit poeta Anacreontes 13

εἰ φύλλα πάντα δένδρων
ἐπίστασαι κατεπεῖν,
εἰ κύματ' οἶδας εὐρεῖν
τὰ τῆς ὀλης θαλάσσης,
σὲ τῶν ἐμῶν ἐρώτων
μόνον ποιῶ λογιστήν.
πρῶτον μὲν ἐξ Ἀθηνῶν
ἔρωτας εἰκοσὶν θές...
ἔπειτα δ' ἐκ Κορίνθου
θές ὄρμαθους ἐρώτων.
Ἀχαΐης γὰρ ἐστίν,
ὅπου καλαὶ γυναῖκες.
τίθει δὲ Λεσβίους μοι
καὶ μέχρι τῶν Ἰωνῶν
καὶ Καρίης Ῥόδου τε
δισχιλίους ἐρωτας...
οὐπω Σύρους ἔλεξα,
οὐπω πόθους Κανώβου,
οὐ τῆς ἅπαντ' ἐχούσης
Κρήτης ὅπου πόλεσιν
Ἔρωτος ἐπορτιάζει.
τί σοι θέλεις ἀριθμῶ
καὶ τοὺς Γαδείρων ἐκτός,
τῶν Βακτρίων τε κ' Ἰνδῶν
ψυχῆς ἐμῆς ἐρωτας;

cantavit suavissimus poeta Augusti familiaris Horatius qui cum c. 1, 28 Archytam laudet maris et terrae numeroque carentis arenae mensorem, qui animo rotundum polum percurreret, 1, 22 de curru nimium propinqui solis vulgaria refert et secum ipse pugnare videtur (cf. Vivien de St.-M. p. 169), in describenda autem terrarum et urbium situ totus pendet ab Orbe Romano et meridiano, c. 1, 7

laudabunt alii claram Rhodon aut Mytilenen,
aut Epheson binarisee Corinthi
moenia, vel Baccho Thebas vel Apolline Delphos
insignes aut Thessala Tempe.
sunt quibus unum opus est intactae Palladis urbem
carmine perpetuo celebrare et
undique decerptam fronti praeponere olivam.
plurimus in Iunonis honorem
aptum dicit equis Argos ditisque Mycenae.
me neque tam patiens Lacedaemon
nec tam Larissae percussit campus opimae
quam domus Albunea resonantis
et praeceps Anio ac Tiburni lucus et uda
mobilibus pomaria rivis

idem 2, 2

latius regnes avidum domando
spiritum quam si Libanum remotis
Gadibus iungas et uterque Poenus
serviat uni

nam ita scripsit, aut epod. 9

et Chia vina aut Lesbia
vel...metire nobis Caecebum

aut 2, 20

visam gementis litora Bospori
Syrtaeque Gaetulas canorus
ales Hyperboreosque campos.
me Colchus et qui dissimulat metum
Marsae cohortis Dacus et ultimi
noscent Geloni, me peritus
disceat Hiber Rhodanique potor.

SCHOLAE

SECUNDVM ORDINES DISCRIPTAE

I. ORDINIS THEOLOGORVM EVANGELICORVM

1. PROFESSORES ORDINARI

GVILELMVS LYDOVICVS KRAFFT Dr. *Publice* I. Hymnologiam docebit d. Sat. h. IX et X. *Privatim* II. Historiae ecclesiasticae partem III a fine saeculi XVI usque ad tempora nostra tradet quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. X.

ADOLFVS HERMANNVS HENRICVS KAMPHAVSEN Dr. *Publice* I. Seminarii regii sodalibus nonnulla Veteris Testamenti capita historice et critice interpretanda proponet. *Privatim* II. Librum Geneseos explicabit quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. IX. III. Exercitationes Hebraicas moderabitur ter p. h. d. Lun. Mart. Iov. h. VIII.

FRIDERICVS ANTONIVS AEMILIVS SIEFFERT Dr. *Publice* I. Exercitationes seminarii regii ad theologiam systematicam pertinentes moderabitur. *Privatim* II. Introductionem in libros Novi Testamenti tradet quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. XII. III. Theologiae dogmaticae partem priorem docebit quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. VIII.

CAROLVS EDVARDVS GRAFE Dr. *Publice* I. Exercitationes proseminarii ad Novum Testamentum pertinentes instituet d. Merc. h. XII. II. Exercitia seminarii regii ad Novum Testamentum spectantia moderari perget d. Lun. h. VI. *Privatim* III. Epistolam Pauli ad Romanos datam interpretabitur quater p. h. d. Lun. Mart. Merc. Iov. h. XI. IV. Historiam temporum circa Christum natum tradet ter p. h. d. Lun. Mart. Iov. h. XII.

EVGENIVS FRIDERICVS FERDINANDVS SACHSSE Dr. *Publice* I. De operibus caritatis, quibus floruit ecclesia evangelica et floret praesertim nostris temporibus disseret bis p. h. d. Merc. h. IX et d. Sat. h. XI. II. Exercitationes seminarii regii catechetici instituet d. Lun. h. III et IV. III. Exercitationes seminarii regii homiletici instituet d. Merc. h. V et VI. *Privatim* IV. Theologiae practicae partem priorem tractabit quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. X.

CAROLVS SELL Dr. *Publice* I. I. G. Herderi theologi vitam enarrabit, scripta theologicæ explicabit semel p. h. d. Sat. h. XII. *Privatim* II. Historiae ecclesiae universalis partem I usque ad saeculum VII docebit quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. X.

2. PROFESSOR ORDINARIUS HONORARIUS

FRIDERICVS FABRI Dr. *Privatissime et gratis* I. Colloquia de quaestionibus dogmaticis e Scriptura Sacra petitis habebit d. Sat. h. IV et V. *Privatim* II. Orationem Iesu montanam tractabit ter p. h. d. Merc. Iov. Ven. h. XI.

3. PROFESSORES EXTRAORDINARI

IOHANNES MEINHOLD Lic. *Publice* I. Sermones ab Elihu habitos explicabit semel p. h. d. Merc. h. VIII. *Privatim* II. De Veteris Testamenti theologia disseret quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. VII. III. Librum Iobi explicabit quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. IX. *Privatissime* IV. Librum Samuel summam percurret d. Ven. h. X et XI.

EDVARDVS BRATKE Lic. *Publice* I. Historiam sectarum protestantismi enarrabit semel p. h. d. Ven. h. XII. *Privatim* II. Theologiam symbolicam tradet quater p. h. d. Lun. Mart. Merc. Iov. h. XII.

II. ORDINIS THEOLOGORVM CATHOLICORVM

1. PROFESSORES ORDINARI

FRANCISCVS HENRICVS REVSCH Dr. *Publice* I. Theologiam homileticam et catechetica docebit bis p. h. d. Merc. et Sat. h. X. *Privatim* II. Vaticinia Messiana interpretabitur quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. IX. III. Theologiae dogmaticae partem III tradet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. X.

IOSEPHVS LANGEN Dr. *Publice* I. S. Pauli ad Galatas epistolam interpretabitur semel p. h. d. Sat. h. XII. *Privatim* II. S. Pauli ad Romanos epistolam exponet ter p. h. d. Lun. Merc. Ven. h. XI. III. Historiae ecclesiasticae partem III enarrabit quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. XII. IV. Theologiam moralem docebit ter p. h. d. Mart. Iov. Sat. h. XI.

HVBERTVS THEOPHILVS SIMAR Dr. *Privatissime et gratis* I. In seminario theologico exercitationes dogmaticas moderabitur d. Mart. h. V et VI. *Privatim* II. Theologiae dogmaticae partem I docebit quotidie h. VIII.

HENRICVS KELLNER Dr. *Publice* I. Patrologiam docebit bis p. h. d. Mart. et Ven. h. IV. *Privatim* II. Liturgicam tradet ter p. h. d. Lun. Iov. Sat. h. XI. *Privatissime et gratis* III. In seminario theologico exercitationes tam catecheticas quam homileticas moderabitur bis p. h. d. Lun. h. V et d. Sat. h. XII.

FRANCISCVS KAVLEN Dr. *Publice* I. Hermeneuticam biblicam docebit bis p. h. d. Lun. et Iov. h. IV. *Privatim* II. Libri Geneseos partem priorem interpretabitur quater p. h. d.

Lun. Mart. Iov. Ven. h. XII. *Privatissime et gratis* III. Seminarii theologici exercitationes exegeticas ad Vetus Testamentum adhibendas moderabitur bis p. h. d. Merc. et Sat. h. XII.
HENRICVS SCHROERS Dr. *Publice* I. Introductionem faciet in archaeologiam artis sacrae bis p. h. d. Lun. et Mart. h. X. *Privatim* II. Historiae ecclesiasticae partem II i. e. inde ab a. 600 usque ad a. 1300 enarrabit quinque p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. IX. *Privatissime et gratis* III. Seminarii theologici exercitationes historicas moderabitur d. Ven. h. V et VI.
IACOBVS KIRSCHKAMP Dr. *Publice* I. Propaedeutice metaphysicam theologiae docebit bis p. h. d. Merc. et Ven. h. XI. *Privatim* II. Theologiae moralis partem II tradet quinque p. h. d. Merc. Iov. Ven. h. X et d. Mart. Sat. h. XI. *Privatissime et gratis* III. In seminario theologico exercitationes ad theologiam moralem spectantes moderabitur d. Iov. h. V et VI.

2. PROFESSORES EXTRAORDINARI

BERNARDVS FECHTRVP Dr. *Publice* I. Symbolice docebit bis p. h. d. Ven. h. IV et d. Sat. h. XI. *Privatim* II. Historiam litterarum christianarum antiquarum enarrabit ter p. h. d. Lun. Mart. Iov. h. XI.
IOSEPHVS FELTEN Dr. *Privatissime et gratis* I. Seminarii theologici exercitationes exegeticas ad Novum Testamentum spectantes moderabitur d. Lun. h. V et VI. *Privatim* II. Introductionem in Novi Testamenti libros tradet quater p. h. d. Merc. Iov. Ven. Sat. h. X. III. Actus apostolorum interpretabitur ter p. h. d. Mart. Ven. h. IV et d. Sat. h. IX.

III. ORDINIS IVRECONSULTORVM

1. PROFESSORES ORDINARI

IOHANNES FRIDERICVS DE SCHVLTE Dr. *Privatissime et gratis* I. In seminario regio exercitationes iuris canonici moderabitur d. Sat. h. VIII et IX. *Privatim* II. Ius Germanicum privatum tradet quinque p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. IX. III. Ius mercatorium, cambiale et maritimum docebit iisdem diebus h. VIII.
GVILELMVS ENDEMANN Dr. *Publice* I. Processum civilem extraordinarium docebit d. Merc. h. XII. *Privatim* II. Processum civilem ordinarium explanabit quinque p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. XI. III. Processum concursus tradet bis p. h. d. Lun. et Iov. h. XII. IV. Exercitationes iuris mercaturae et cambiorum instituet d. Merc. h. V et VI.
PAVLVS KRVEGER Dr. *Privatissime et gratis* I. In seminario regio Gai institutiones interpretabitur d. Mart. h. V et VI. *Privatim* II. Historiam iuris Romani enarrabit quinque p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. X. III. Pandectarum partem I i. e. partem generalem et ius rerum docebit quotidie h. IX.

- HERMANNVS SEVFFERT Dr. *Publice* I. Iuris criminalis partis II capita selecta interpretabitur d. Merc. h. III et IV. *Privatim* II. Ius criminale tractabit quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. VIII. III. Processum criminalem explanabit quinquies iisdem diebus h. IX.
- HERMANNVS HVEFFER Dr. *Publice* I. Iura bonorum ecclesiasticorum tam ex iuris communis quam ex recentiorum legislationum imprimis Borussiae et Francogalliae praeceptis tradet bis p. h. d. Mart. et Iov. h. v. *Privatim* II. Ius gentium exponet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. XI.
- CONRADVS HVBERTVS HUGO LOERSCH Dr. *Privatissime et gratis* I. In seminario regio exercitationes iuris Germanici moderabitur d. Iov. h. v et VI. *Privatim* II. Historiam iuris et imperii Germanici docebit quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. IX.
- GVILELMVS KAHL Dr. *Publice* I. Iuris matrimoniorum tam ecclesiastici quam civilis regulas exponet d. Sat. ab h. VII^{1/2} ad IX. *Privatim* II. Ius ecclesiasticum catholicorum et evangelicorum tradet quater p. h. d. Mart. Merc. Iov. Ven. h. VII. III. Ius publicae administrationis Germaniae et Borussiae docebit quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. VIII.
- ERNESTVS ZITELMANN Dr. *Privatissime et gratis* I. In seminario regio societati iuris Romani praeerit d. Merc. h. v et VI. *Privatim* II. Institutiones iuris Romani tradet quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. XI. III. Pandectarum partem III i. e. ius hereditarium tradet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. X. IV. Exercitationes exegeticas instituet d. Lun. h. v et VI.
- IVLIVS BARON Dr. *Privatissime et gratis* I. Seminarii regii sodalibus causas et ore et stilo tractandas proponet d. Ven. h. v et VI. *Privatim* II. Encyclopaediam et methodologiam iuris exponet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. XII. III. Ius Borussiae privatum tractabit quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. IX. IV. Pandectarum partem II i. e. ius obligationum docebit quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. XI.

2. PROFESSOR EXTRAORDINARIVS

- ERNESTVS LANDSBERG Dr. *Publice* I. Ex Pandectis ius circa familias docebit semel p. h. d. Merc. h. X. *Privatim* II. Pandectarum partem II i. e. ius obligationum exponet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. XII.

3. PRIVATIM DOCENS

- HENRICVS HACKFELD PFLVEGER Dr. *Gratis* Ordinem iudiciorum privatorum tractabit bis p. h. d. Lun. et Iov. h. IV.
- * * *
- IVERGEN BONA MEYER Dr. ordinis philos. P. O. *Privatim* Philosophiam iuris eiusque historiam docebit quater p. h. d. Mart. Merc. Iov. Ven. h. VIII.

IV. ORDINIS MEDICORVM

I. PROFESSORES ORDINARII

- GUSTAVVS VEIT Dr. *Publice* I. Gynaecologiae partem tradet d. Merc. h. VII. *Privatim* II. Exercitationes practicas in clinico gynaecologico moderabitur quotidie h. XII.
- FRANCISCVS DE LEYDIG Dr. lectiones non habebit.
- EDWARDVS PFLVEGER Dr. *Publice* I. Seminarium physiologicum moderabitur quotidie. *Privatim* II. Physiologiam generalem specialisque partem I i. e. animalelem docebit a d. Lun. ad d. Ven. h. IX. III. Cursum physiologiae chemicae habebit d. Mart. et Ven. h. II et III.
- CAROLVS KOESTER Dr. *Privatissime et gratis* I. Laboratorium pathologicum moderabitur quotidie una cum RIBBERT P. E. *Privatim* II. Pathologiam generalem docebit d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. VIII et d. Merc. h. V. III. Cursum demonstrativum anatomiae pathologicae instituet d. Lun. et Iov. h. IV et V cum exercitationibus rite obducendi cadavera prout materia suppetet. IV. Cursum microscopicum anatomiae pathologicae habebit d. Merc. et Sat. h. VII et VIII.
- THEODORVS SAEMISCH Dr. *Publice* I. De oculi morbis interioribus disseret adiunctis demonstrationibus pathologicis anatomicis d. Iov. h. II. *Privatim* II. Clinicum ophthalmiatricum moderabitur d. Lun. Mart. Ven. h. VIII. III. Cursum ophthalmoscopium instituet d. Merc. h. II et III. IV. Cursum functionum oculi perturbatarum diagnosticum habebit d. Iov. h. VIII.
- CAROLVS BINZ Dr. *Privatissime et gratis* I. Laboratorium pharmacologicum una cum GEPPERT Dr. diriget quotidie. *Privatim* II. Pharmacologiae alteram partem una cum Formulari docebit d. Lun. Mart. Merc. Ven. h. III.
- ADOLPHVS LIBER BARO DE LA VALETTE ST. GEORGE Dr. *Publice* I. Laboratorium anatomicum una cum NVSSBAVM P. E. et SCHIEFFERDECKER P. E. moderari perget quotidie ab h. IX ad I. *Privatim* II. Anatomiam generalem tradet d. Mart. Iov. Sat. h. VII. III. Demonstrationes et exercitationes microscopicas instituet d. Mart. Iov. Sat. h. VIII. IV. Cursum microscopicum habebit d. Lun. Merc. Ven. h. VIII.
- FRIDERICVS TRENDELENBURG Dr. *Publice* I. Akiurgiae capita selecta tradet d. Ven. h. V. *Privatim* II. Clinicum et policlinicum chirurgicum moderabitur quotidie ab h. IX ad $X\frac{3}{4}$. III. Cursum operationum chirurgicarum instituet una cum EIGENBRODT Dr. quotidie h. VI et VII.
- FRIDERICVS SCHVLTZE Dr. *Publice* I. De morbis sanguinis et mutationis materiae disseret d. Ven. h. XII. *Privatim* II. De morbis organorum digestionis ager d. Mart. et Iov. h. XII. III. Clinicum medicum moderabitur quotidie ab h. $X\frac{3}{4}$ ad XII.
- CAROLVS PELMAN Dr. *Publice* I. Psychiatriam forensensem docebit d. Merc. h. IV. *Privatim* II. Clinicum psychiatricum moderabitur d. Lun. et Iov. h. III.

2. PROFESSOR ORDINARIUS HONORARIUS

HERMANNVS SCHAAFFHAUSEN Dr. *Publice* I. Generis humani historiam primitivam tractabit d. Lun. et Iov. h. III. II. Encyclopaediam artis medicae tradet d. Mart. h. III. *Privatim* III. Demonstrationes et exercitationes microscopicas physiologiam generalem illustrantes instituet d. Lun. Mart. Iov. h. XII.

3. PROFESSORES EXTRAORDINARI

IOSEPHVS DOVTRELEPONT Dr. *Publice* I. De morbis syphiliticis aget d. Iov. h. IV. *Privatim* II. Clinicum et policlinicum morborum cutis et syphiliticum moderabitur d. Merc. et Sat. h. XII.

CAROLVS FINKELNBVRG Dr. *Publice* I. De climatibus disseret d. Merc. h. VI. *Privatim* II. Hygienam docebit d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. V.

CAROLVS DE MOSENGEIL Dr. *Publice* I. Anatomiam plasticam tradet d. Iov. h. IV. *Privatim* II. Cursum fascias applicandi instituet d. Lun. et Iov. h. II.

MAVRICIVS NVSSBAVM Dr. *Publice* I. Laboratorium anatomicum una cum LIBERO BARONE DE LA VALETTE ST. GEORGE P. O. moderari perget quotidie. *Privatim* II. Anatomiam topographicam tradet d. Lun. Mart. Iov. h. V.

DIETMARVS FINKLER Dr. *Publice* I. De causis morborum aget d. Sat. h. IV. *Privatim* II. Policlinicum medicum moderabitur a d. Lun. ad d. Ven. h. IV.

FRIDERICVS FVCHS Dr. *Publice* I. De principiis generalibus philosophiae naturalis disseret semel h. p. i. *Privatim* II. Electrodiagnosticum et electrotherapiam tradet bis h. p. i.

HVGIO RIBBERT Dr. *Publice* I. De morbis infirmis aget semel h. p. i. *Privatim* II. Cursum ad introductionem in histologiam pathologicam instituet d. Mart. h. III et IV. III. Cursum technicum bacteriologiae, imprimis methodorum tingendi habebit per ternas hebdomades quotidie h. p. i. *Privatissime et gratis* IV. Laboratorium pathologicum moderabitur quotidie una cum KOESTER P. O.

HENRICVS WALB Dr. *Publice* I. De morbis narium et faucium aget d. Mart. h. V. *Privatissime et gratis* II. Policlinicum otiatricum moderari perget d. Merc. et Sat. h. II $\frac{1}{2}$. III. Studia in laboratorio policlinico reget h. p. i.

AEMILIUS VNGAR Dr. *Publice* I. De vaccinatione disseret semel h. p. i. *Privatim* II. De infantum morbis aget adiunctis demonstrationibus clinicis d. Mart. et Ven. h. II. III. Medicinam forensam docebit d. Mart. et Iov. h. VII. IV. Exercitationes practicas vaccinationis moderabitur bis h. p. i.

PAVLVS SCHIEFFERDECKER Dr. *Publice* I. Laboratorium anatomicum una cum LIBERO BARONE DE LA VALETTE ST. GEORGE P. O. et NVSSBAVM P. E. moderari perget quotidie. *Privatim* II. Osteologiam et syndesmologiam docebit d. Lun. Merc. Ven. h. VII.

IOHANNES LEO Dr. *Publice* I. Methodos aegrotorum explorandorum tradet d. Merc. h. VIII. *Privatim* II. Cursum percussionis et auscultationis habebit d. Mart. Merc. Sat. h. V et d. Ven. h. IV. III. Cursum laryngoscopiae instituet d. Lun. et Iov. h. XII.

OSCARVS WITZEL Dr. *Publice* I. Historiam medicinae tradet semel d. p. i. h. VII. *Privatim* II. Chirurgiam propaedeuticam docebit d. Mart. Iov. Ven. h. VII.

4. PRIVATIM DOCENTES

IOSEPHVS KOCKS Dr. *Gratis* Cursum operationum obstetriciarum instituet quater h. p. i.

CAROLVS BYRGER Dr. *Gratis* I. De morbis narium et laryngis capita selecta tractabit semel h. p. i. *Privatim* II. Cursum laryngoscopiae et rhinoscopiae habebit bis h. p. i.

GUILIELMVS KOCHS Dr. *Gratis* I. De generatione disseret d. Ven. h. XI. II. De hypnotismo aget semel h. p. i.

GEORGIUS KRVKENBERG Dr. *Privatim* De cognoscendis et medendis morbis mulierum aget d. Merc. et Sat. h. IV.

CAROLVS BOHLAND Dr. *Privatim* Diagnostice chemicae et microscopicae docebit d. Mart. et Iov. h. IV.

IVLIVS GEPPERT Dr. *Gratis* I. Cursum receptandi habebit d. Iov. h. III. II. Laboratorium pharmacologicum una cum BINZ P. O. dirigit quotidie.

ROBERTVS THOMSEN Dr. *Gratis* Anatomiam et physiologiam medullae spinalis et cerebri hominis docebit d. Sat. h. V.

CAROLVS EIGENBRODT Dr. *Gratis* I. De herniis abdominalibus disseret d. Lun. h. IV. *Privatim* II. Cursum operationum chirurgicarum instituet una cum TRENDELENBURG P. O. quotidie h. VI et VII.

V. ORDINIS PHILOSOPHORVM

1. PROFESSORES ORDINARIJ

FRANCISCVS BVECHELER Dr. *Publice* I. Seminarii philologici sodales ordinarios commentando Iuvenale disputandoque exercebit d. Mart. h. VI et VII. *Privatim* II. Quaestiones Plautinas tractabit et Truculentum leget quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. XI. *Privatisime* III. Inscriptiones Latinas explicabit d. Merc. h. XI.

HERMANNVS VSENER Dr. *Publice* I. Seminarii philologici sodalibus extraordinariis poetarum elegiacorum Graecorum fragmenta in Anthologia lyrica Hilleri proposita et Ciceronis de re publica librum II tractanda proponet d. Merc. et Iov. h. VI. *Privatim* II. Demosthenis de corona orationem praeleget quater p. h. d. Mart. Merc. Iov. Ven. h. X. III. Institutionum civilium historiam comparatam adumbrabit bis p. h. d. Lun. h. X et d. Merc. h. IX.

- RVDOLPHVS LIPSCHITZ Dr. *Publice* I. Seminarii mathematici sodalium exercitationes una cum KORTVM P. E. moderabitur d. Merc. et Sat. h. XI. *Privatim* II. Mechanicam analyticam exponet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. XI.
- AVGVSTVS KEKVLÉ Dr. *Publice* I. Chemiae organicae capita selecta tractabit semel p. h. d. Ven. h. v. *Privatim* II. Chemiae experimentatae partem I i. e. chemiam anorganicam tradet quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. x. III. Exercitationes chemicas ad usum tironum instituet d. Lun. ab h. III ad VI. IV. Exercitationes practicas in laboratorio chemico moderabitur una cum ANSCHVETZ P. E. et KLINGER P. E. quotidie ab h. VIII ad v.
- IVERGEN BONA MEYER Dr. *Publice* I. Aristotelis philosophiam tradet bis p. h. d. Mart. et Iov. h. x. *Privatim* II. Psychologiam paedagogicam docebit quater p. h. d. Mart. Merc. Iov. Ven. h. IX. III. Philosophiam iuris eiusque historiam docebit quater p. h. d. Mart. Merc. Iov. Ven. h. VIII.
- CAROLVS IVSTI Dr. *Publice* I. Exercitationes historicas moderabitur monumenta artis explicanda proponens d. Iov. h. VI. *Privatim* II. Historiam sculpturae Italicae inde ab aevo Christiano enarrabit ter p. h. d. Mart. Merc. Iov. h. XI.
- IOSEPHVS NEVHAEVSE Dr. *Publice* I. De Aristotelis Organo disputabit et selectas eius partes explicabit d. Merc. et Ven. h. VII. *Privatim* II. Logice docebit quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. VIII. III. Metaphysicam tradet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. IX.
- HENRICVS NISSEN Dr. *Publice* I. Seminarii historici sodalibus Strabonis libros V et VI examinandos proponet d. Lun. h. VI et VII. *Privatim* II. Antiquam Romanorum historiam enarrabit quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. IX.
- HYGO LASPEYRES Dr. *Publice* I. Fundamenta et originem crustae terrestris exponet semel p. h. d. Sat. h. IX. *Privatim* II. Mineralogiae partem specialem i. e. mineralium physiographiam tradet quater p. h. d. Mart. Merc. Iov. Ven. h. IX. III. Exercitationes crystallographicas habebit d. Merc. ab h. x ad I. *Privatissime* IV. Mineralogiae et petrographiae studia singulorum moderari perget d. Lun. Mart. Iov. Ven. ab h. IX ad I.
- EDVARDVS STRASBURGER Dr. *Publice* I. De plantarum adaptatione disseret semel p. h. d. Sat. h. XI. *Privatim* II. Botanicam generalem docebit quinquies p. h. a d. Lun. ad d. Ven. h. XI. III. Exercitationes botanicas microscopicas instituet d. Mart. et Ven. h. II et III. IV. Quaestiones de rebus botanicis instituendas moderabitur quotidie ab h. VIII ad v.
- CAROLVS MENZEL Dr. *Publice* I. In seminario historico fontes historiae Lotharingiae tractabit d. Sat. h. XI et XII. *Privatim* II. Chronologiam Romanam et medii aevi exponet bis p. h. d. Mart. et Iov. h. III. III. Exercitationes palaeographicas moderabitur bis p. h. d. Lun. et Ven. h. III.
- MAVRITIVS RITTER Dr. *Publice* I. Exercitationes seminarii historici de scriptoribus rerum Germanicarum saec. XII et XIII moderabitur d. Ven. h. VI et VII. *Privatim* II. Historiam Europae ab a. 1660 ad a. 1789 enarrabit quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. v.

- GVILELMVS WILMANN Dr. *Publice* I. Cum seminarii theodisci sodalibus extraordinariis versionem Gothicam Novi Testamenti leget d. Merc. h. v et vi. *Privatim* II. Nibelungia-
dem interpretabitur quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. IX. III. Grammaticam linguae
Gothicae docebit ter p. h. d. Lun. Mart. Iov. h. X.
- THEODORVS AVFRECHT Dr. scholas non habebit.
- EDVARDVS SCHOENFELD Dr. *Publice* I. Calculum interpolatorium et quadraturas mechanicas
exponet bis p. h. d. Merc. et Sat. h. XII. *Privatim* II. Elementa astronomiae docebit
quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. X. *Privatissime et gratis* III. Exercitationes
astronomicas practicas moderabitur horis commodis.
- IOHANNES REIN Dr. *Publice* I. Seminarii geographici exercitationes moderabitur d. Iov. h. VI
et VII. *Privatim* II. Europae geographiam (Germania excepta) docebit quater p. h. d.
Lun. Mart. Iov. Ven. h. VII. III. Historiam expeditionum ad explorandas terras quae
polum arcticum circumdant factarum narrabit bis p. h. d. Merc. et Sat. h. VII.
- GVILELMVS BENDER Dr. *Publice* I. De principiis cognoscendi disseret d. Merc. h. IV et V.
Privatim II. Historiam philosophiae recentioris inde a Bacone usque ad Kantium enarrabit
ter p. h. d. Mart. Merc. Iov. h. VIII. III. Philosophiam religionis docebit ter p. h. d.
Mart. Merc. Iov. h. IX.
- WENDELINVS FOERSTER Dr. *Publice* I. In seminario philologiae neolatinae cum sodalibus
poema de s. Alexio tractabit d. Ven. ab h. XI ad XII^{1/2}. *Privatim* II. Phonologiam linguae
Latinae vulgaris linguarumque neolatarum ex ea ortarum docebit quater p. h. d. Lun. Mart.
Merc. Iov. h. XII. III. Linguarum Romanicarum artem metricam docebit ter p. h. d. Lun.
Mart. Merc. h. XI.
- HVBERTVS LVDWIG Dr. *Publice* I. Colloquium de recentioris temporis commentationibus ad
zoologiam et anatomiam comparatam pertinentibus instituet d. Iov. h. VIII. *Privatim* II.
Zoologiam generalem et anatomiam comparatam docebit sexies p. h. d. Lun. Mart. Iov.
Ven. h. IV et d. Merc. Sat. h. XII. III. Exercitationes microscopicas instituet d. Mart.
et Merc. h. VII et VIII. IV. Zoologiae et anatomiae comparatae studia singulorum mode-
rabitur a d. Lun. ad d. Ven. ab h. VIII ad V.
- CLEMENS SCHLVETER Dr. *Publice* I. Geologiam Germaniae septentrionalis tractabit et excu-
siones geologicas instituet semel p. h. h. IV. *Privatim* II. Palaeontologiam docebit cum
exercitationibus quater aut quinques p. h. a d. Mart. ad d. Sat. h. X. *Privatissime et
gratis* III. Palaeontologiae et geologiae studia singulorum moderabitur quotidie ab h. VIII ad I.
- MAVRITIVS TRAVTMANN Dr. *Publice* I. Exercitationes seminarii Anglici moderabitur d. Ven.
h. VI et VII. *Privatim* II. Grammaticam linguae Anglicae recentioris docebit ter p. h.
d. Lun. Mart. Iov. h. IV.
- HERMANNVS IACOBI Dr. *Publice* I. In interpretandis scriptoribus Indicis perget bis p. h. d.
Merc. et Ven. h. IX. II. Societatis Indicae exercitationes moderabitur bis p. h. d. Mart. et
Iov. h. VIII. *Privatim* III. Elementa linguae Sanscriticae docebit ter p. h. d. Lun. Merc.
Ven. h. VIII. IV. Grammaticam comparatam linguarum Indogermanicarum adumbrabit ter
p. h. d. Mart. Iov. Sat. h. IX.

- HENRICVS HERTZ Dr. *Privatissime et gratis* I. Colloquium physicum instituet una cum
 RICHARDZ Dr. d. Ven. h. VI. *Privatim* II. Physices experimentalis partem priorem i. e.
 physicen generalem et theoriam caloris tradet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. XII.
 III. Exercitationes in laboratorio physico in usum tironum instituet d. Lun. et Iov. ab h. II
 ad VI. IV. Quaestiones experimentales in laboratorio physico moderabitur quotidie ab
 h. IX ad XII et ab h. II ad VI.
 GEORGIVS LOESCHCKE Dr. *Publice* I. Monumenta musei archaeologici explicabit d. Sat.
 h. XII. *Privatim* II. Rem scenicam Graecorum et Romanorum monumentis illustrabit
 bis p. h. d. Mart. et Iov. h. XII. III. Historiam picturae Graecorum enarrabit ter p. h.
 d. Lun. Merc. Ven. h. XII. *Privatissime et gratis* IV. Exercitationes archaeologicas mode-
 rabitur d. Sat. h. X.
 EVGENIVS PRYM Dr. *Publice* I. Lectiones Arabicas continuabit d. Lun. et Iov. h. III. *Pri-
 vatim* II. Linguae Persicae recentioris elementa tradet ter p. h. d. Lun. Merc. Ven. h. IV.
Privatissime et gratis III. Societatis Arabicae sodalibus Noekkei Delectum Veterum
 Carminum Arabicorum interpretandum proponet d. Mart. h. III et IV.
 EBERHARDVS GOTHEIN Dr. *Publice* I. Historiam morum et opinionum quae fuerunt saec. XVI
 in Italia, Gallia, Hispania enarrabit d. Merc. h. IV et V. *Privatim* II. Oeconomiae pub-
 licae partem generalem tractabit quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. VIII. *Privatissime
 et gratis* III. Seminarii regii oeconomici exercitationes moderabitur h. p. st.
 HENRICVS DIETZEL Dr. *Publice* I. Historiam doctrinarum politicarum explicabit d. Merc. h. V.
Privatim II. Oeconomiae publicae partem specialem tractabit quater p. h. a d. Lun. ad d.
 Iov. h. XII. *Privatissime et gratis* III. Exercitationes seminarii oeconomici moderabitur
 d. Mart. h. V.
 REINHOLDVS KOSER Dr. *Publice* I. In seminario historico exercitationibus ad fontes historiae
 saec. XVIII pertinentibus praecrit d. Mart. h. VI et VII. *Privatim* II. Motuum civilium,
 quibus ante hos centum annos et Gallia et Europa concussae sunt, causas casus eventus
 exponet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. IV.
 2) PROFESSORES EXTRAORDINARI
 CAROLVS SCHAARSCHMIDT Dr. *Publice* De Kantii philosophia aget semel h. p. i.
 HERMANNVS KORTVM Dr. *Publice* I. Seminarii mathematici exercitationes una cum LIPSCHITZ
 P. O. moderabitur d. Merc. h. IV et V. *Privatim* II. Calculi differentialis et integralis
 elementa docebit quater p. h. d. Lun. et Iov. h. IX et X.
 ANTONIVS BIRLINGER Dr. *Publice* I. Historiam Doctores Fausti enarrabit et Goethii Faustum
 interpretabitur d. Lun. h. III. *Privatim* II. Grammaticam theodisciae linguae recentioris
 docebit bis p. h. d. Lun. et Merc. h. VII. III. De antiquitatibus theodiscis disseret bis
 p. h. d. Mart. et Ven. h. VII.
 CAROLVS GYSTAVVS ANDRESEN Dr. scholas non habebit.

- IOSEPHVS KLEIN Dr. *Publice* I. Eloquentiae apud Graecos historiam adumbrabit semel p. h. d. Sat. h. IX. *Privatim* II. Syntaxin linguae Graecae tradet ter p. h. d. Lun. Mart. Iov. h. VIII.
- IOHANNES HENRICVS WITTE Dr. commeatu impetrato scholas non habebit.
- PHILIPPVS BERTKAV Dr. *Publice* I. Introductionem in studium insectorum dabit semel p. h. d. Lun. h. VIII. *Privatim* II. Arthropodum historiam naturalem tradet ter p. h. d. Mart. Iov. Ven. h. VIII.
- RICARDVS ANSCHVETZ Dr. *Publice* I. Colloquium de recentioris temporis commentationibus ad chemiam organicam pertinentibus instituet semel p. h. d. Mart. h. v. *Privatim* II. Chemiae organicae elementa docebit ter p. h. d. Mart. Iov. Ven. h. IX. III. Exercitationes practicas in laboratorio chemico moderabitur una cum KEKVLÉ P. O. et KLINGER P. E. quotidie ab h. VIII ad v. IV. Exercitationes practicas de coloribus e resina empyreumatica praeparatis instituet una cum BREDT Dr. d. Sat. ab h. IX ad XII.
- GVILELMVS SCHIMPER Dr. *Publice* I. Excursiones botanicas diriget semel p. h. d. Sat. h. II. *Privatim* II. Plantas officinales tractabit bis p. h. d. Merc. et Sat. h. IX.
- IOHANNES FRANCK Dr. *Publice* I. De poeta Hollandico saec. XVII van den Vondel disseret semel p. h. d. Merc. h. IX. II. Exercitationes seminarii theodisci moderabitur d. Merc. h. v et vi. *Privatim* III. In studium linguae Germaniae inferioris saec. XIII ad XV introducet ter p. h. d. Merc. Ven. Sat. h. x. *Privatissime et gratis* IV. Exercitationes de vocum Germanarum mutatione habebit semel p. h. d. Sat. h. IX.
- HENRICVS KLINGER Dr. *Publice* I. Chemiam alimentorum tractabit semel p. h. d. Sat. h. IX. *Privatim* II. Chemiam quantitativam docebit bis p. h. d. Lun. h. IX et d. Iov. h. VIII. III. Pharmaciae partem II exponet bis p. h. d. Merc. h. IX et IV. IV. Toxicologiam chemicam tradet bis p. h. d. Mart. et Ven. h. VIII. V. Exercitationes practicas in laboratorio chemico moderabitur una cum KEKVLÉ P. O. et ANSCHVETZ P. E. quotidie ab h. VIII ad v.
- ANTONIVS ELTER Dr. *Publice* I. Cum sodalibus seminarii philologici ordinarii Aristotelis artem poeticam tractabit d. Ven. h. VI et VII. *Privatim* II. Inscriptiones Graecas interpretabitur d. Merc. h. VII et VIII. III. Topographiam et historiam Urbis Romae enarrabit bis p. h. d. Mart. et Iov. h. VIII. *Privatissime et gratis* IV. Colloquium philosophicum habebit (de Trendelenburgi disquisitionibus logicis) semel p. h. d. Sat. h. VIII.
- HERMANNVS LORBERG Dr. *Publice* I. Chemiae physicae capita selecta tractabit bis p. h. d. Merc. et Sat. h. x. *Privatim* II. Optices theoriam exponet quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. x.
- LEONHARDVS WOLFF Dr. *Gratis* I. Exercitationes in contrapuncto habebit semel h. p. st. II. Exercitationes studiosorum variis instrumentis (quaternis, trinis) concinentium moderabitur bis h. p. st. *Privatim* III. Organi tractandi artem docebit horis commodis.

3. PRIVATIM DOCENTES

- IOHANNES POHLIG Dr. *Privatim* I. Geologiam generalem tractabit cum demonstrationibus et excursionibus quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. v. II. Palaeontologiae partem I. i. e. de vertebratis leget bis p. h. d. Lun. et Mart. h. VI. III. Descendentiae doctrinam quoad geologiam respicit exponet bis p. h. d. Iov. et Ven. h. VI.
- ALFREDVS WIEDEMANN Dr. *Gratis* Historiam artis Aegyptiae tractabit semel h. p. st.
- REINHOLDVS DE LILIENTHAL Dr. commeatu impetrato scholas non habebit.
- LAVRENTIVS MORSBACH Dr. *Privatim* I. Historiam litterarum Anglicarum antiquiorum narrabit ter h. p. st. II. Linguae Anglicae recentioris exercitationes instituet ter h. p. st.
- FRIDERICVS IOHOW Dr. commeatu impetrato scholas non habebit.
- GODOFREDVS MARTIVS Dr. *Privatissime et gratis* I. Kantii criticon rationis practicae una cum sodalibus interpretabitur semel h. p. st. II. Exercitationes psychologicas moderari perget h. p. st. *Privatim* III. Introductionem in philosophiam dabit bis p. h. d. Merc. et Sat. h. XII.
- HERMANNVS MINKOWSKI Dr. *Gratis* I. Theoriae aequationum differentialium capita selecta tractabit bis h. p. st. *Privatim* II. Formarum quadraticarum theoriam et applicationes exponet ter h. p. st.
- ALEXANDER KOENIG Dr. *Gratis* Selecta ornithologiae capita explicanda proponet d. Iov. h. X.
- CAROLVS REINHERTZ Dr. *Gratis* Quomodo delineationes topographicae in itineribus fiant docebit bis h. p. st.
- FRANCISCVS RICHARZ Dr. *Privatissime et gratis* I. Colloquium physicum instituet una cum HERTZ P. O. d. Ven. h. VI. *Privatim* II. Elasticitatis theoriam mathematicae tradet semel p. h. d. Mart. h. VI.
- GVSTAVVS BVCHHOLZ Dr. *Privatim* Germanicarum institutionum historiam usque ad aevum Karoli Magni tradet bis p. h. d. Lun. et Iov. h. VIII.
- HENRICVS SCHENCK Dr. *Gratis* I. Introductionem in plantarum phanerogamarum systema dabit semel p. h. d. Ven. h. v. *Privatim* II. Plantarum scandentium, epiphyticarum, parasiticarum, saprophyticarum, aquaticarum biologiam tradet semel p. h. d. Mart. h. v.
- GVALTHERVS VOIGT Dr. *Privatim* Geographiam animalium tractabit bis p. h. d. Merc. h. IV et d. Sat. h. IX.
- HERMANNVS RAVFF Dr. *Gratis* Fossilia frequentiora formationibus stratis propria tractabit ter h. p. st.
- CAROLVS PVLERICH Dr. commeatu impetrato scholas non habebit.
- IVLIVS BREDT Dr. *Privatim* I. Elementa practica chemiae organicae docebit semel p. h. d. Merc. h. v. II. Exercitationes de coloribus e resina empyreumatica praeparatis instituet una cum ANSCHVETZ P. E. d. Sat. ab h. IX ad XII.
- FRIDERICVS NOLL Dr. *Gratis* I. De plantarum modo movendi disseret semel h. p. st. *Privatim* II. Plantarum determinandarum exercitationes moderabitur d. Merc. h. v et VI.

FRIDERICVS DEICHMVELLER Dr. *Privatim* Astronomiae theoreticae partem I docebit quater h. p. st.

ARNOLDVS E. BERGER Dr. *Gratis* I. Societatis litterariae sodales capitibus litterarum theodiscarum recentiorum selectis commentandis exercebit d. Merc. h. XI et XII. *Privatim* II. Historiam litterarum theodiscarum recentiorum inde a Luthero usque ad Lessingium enarrabit quater p. h. d. Lun. Mart. Iov. Ven. h. XII.

CAROLVS MOENNICHMEYER Dr. *Privatissime et gratis* I. Theoriae perturbationum planetarum et cometarum capita selecta tractabit bis p. h. d. Mart. et Ven. h. IX. II. Exercitationes calculi astronomici moderabitur semel p. h. d. Merc. h. IX.

4. LECTOR

STEPHANVS LORCK Dr. In seminario philologiae neolatinae I. Linguae Francogallicae rudimentis, auctore lectu faciliore Gallice vertendo, sodales imbuet bis h. p. st. ordinarios *gratis*, ceteros *privatim*. II. Provecioribus scriptorem Germanicum, quo vertendo dicendi modos discant difficiliore, proponet bis h. p. st. ordinariis sodalibus *gratis*, extraordinariis *privatim*. *Privatim* III. Scholas Francogallicas habebit, quibus de Gallica poesi saec. XIX. disseret semel h. p. st.

AVGVSTVS BRINKMANN Dr. philologici seminarii directoribus assistens exercitationes stili et Graeci et Latini habebit bis h. p. st.

ARTES

ALBERTVS KVEPPERS Professor et delineandi magister academicus. *Gratis* I. Doctrinam proportionum docebit d. Sat. h. III. *Privatim* II. Artem delineandi atque fingendi ad naturam et opera antiqua exercituris aderit d. Merc. et Sat. h. II et III.

HENRICVS GVILELMVS EHRICH battuendi magister academicus arma tractare docebit.

DISCIPLINARVM APPARATVS ET INSTITVTVA

Bibliotheca academica quotidie ab h. II ad IV patebit legitimeque petentibus eius copiae prompte officiosque dispensabuntur.

Praeterea apparatus et instituta variis disciplinis parata haec sunt:

Anagnosterium academicum.	Specula astronomica.
Institutum evangelicum theologicum.	Institutum physicum.
Institutum anatomicum.	Institutum chemicum.
Institutum physiologicum.	Apparatus pharmaceuticus.
Institutum pathologicum.	Institutum et museum mineralogicum.
Institutum pharmacologicum.	Institutum et museum palaeontologicum.
Clinicum et polyclinicum medicum.	Institutum et museum zoologiae et anatomiae comparatae.
Clinicum et polyclinicum chirurgicum.	Institutum botanicum.
Apparatus instrumentorum et ligaminum chirurgicorum.	Hortus botanicus.
Clinicum et polyclinicum obstetricum et gynaecologicum.	Apparatus geographicus.
Clinicum et polyclinicum morborum cutis et syphiliticum.	Museum artis antiquae.
Clinicum et polyclinicum ophthalmiatricum.	Museum antiquitatum Rhenanarum.
Polyclinicum otiatricum.	Theatrum artis recentioris.
Clinicum psychiatricum.	Apparatus musicus.
	Apparatus graphicus.

Seminarii regii theologici evangelici exercitationes exegeticas et Veteris et Novi Testamenti, historico-ecclesiasticas, historico-dogmaticas, systematicas suetis horis moderari pergunt professores ordinis theol. ev. KAMPHAVSEN, GRAFE, KRAFFT, SELL, SIEFFERT, exercitationes et catecheticas et homileticas professor SACHSSE.

Seminarii regii theologorum catholicorum exercitationes exegeticas et Veteris et Novi Testamenti, historico-ecclesiasticas, dogmaticas, theologico-morales moderabuntur professores ordinis theol. cath. KAVLEN, FELTEN, SCHROERS, KIRSCHKAMP, exercitationes catecheticas et homileticas professor KELLNER.

Seminarii regii iuridici exercitationes moderabuntur professores ordinis iur. KRVEGER, ZITELMANN, BARON, LOERSCH, DE SCHVLTE.

De seminario regio philologico dictum est sub nominibus professorum ordinis philos. BVECHELER, VSENER, ELTER et assistentis;

de seminario regio philologiae neolatinae sub nomine professoris FOERSTER et lectoris;
de seminario regio philologiae anglicae sub nomine professoris TRAVTMANN;
de seminario regio philologiae theodiscae sub nominibus professorum WILMANN et FRANCK;
de seminario regio historico sub nominibus professorum NISSEN, MENZEL, RITTER, KOSER;
de seminario regio oeconomico politico sub nominibus professorum GOTHEIN et DIETZEL;
de seminario regio mathematico sub nominibus professorum LIPSCHITZ et KORTVM.

SCHOLAE

QVAE IN ACADEMIA CAMERALI ET GEORGICA POPPELSDORFIANA HABEBVNTVR.

In rei agrariae studium introducet initio lectionum DVENKELBERG Dr. director et Regis ab intimis in administratione consiliis.

Rerum rusticarum administrationem tradet semel p. h. idem.

Animalium recte producendorum culturam generalem tradet semel p. h. idem.

Encyclopaediam culturae technicae tractabit bis p. h. idem.

Conversationalis et seminarii culturae technicorum exercitationes moderabitur idem.

Seminarii oeconomici exercitationes moderabuntur DVENKELBERG et RAMM Dr.

Agricolationem sive plantarum culturam specialem tradet quater p. h. RAMM Dr.

De rebus quae ad lac pertinent aget semel p. h. idem.

Doctrinam agrorum recte aestimandorum exhibebit bis p. h. DREISCH Dr.

Herbarum colendarum artem universalem tradet bis p. h. idem.

De arte silvas colendi et tuendi aget ter p. h. SPRENGEL rei silvestri praefectus.

De pomorum et vinearum plantarumque horti cultura disseret semel p. h. BEISSNER in hortorum colendorum arte inspector.

De olerum et leguminum cultura disseret bis p. h. idem.

Chemiam organicam rei agrariae experimentalem tradet quater p. h. FREYTAG Dr. et professor.

Exercitationes chemiae analyticae in laboratorio instituet idem.

Chemiam agriculturae tractabit bis p. h. KREVSLER Dr. et professor.

Botanice oeconomicae plantarumque morbos docebit quater p. h. KOERNICKE Dr. et professor.

Exercitationes microscopicas et physiologicas instituet idem.

Historiam naturalem animalium non vertebratorum tradet ter p. h. BERTKAV Dr. et professor.

Physiologiam animalium experimentalem docebit bis p. h. et exercitationes in laboratorio moderabitur FINKLER Dr. et professor.

Geognosiam exponet bis p. h. LASPEYRES Dr. et professor.

Exercitationes mineralogicas instituet bis p. h. idem.

Physicam experimentalem tractabit bis p. h. GIESELER Dr. et professor.

Exercitationes physicas moderabitur idem.

Architecturam terrenam docebit bis p. h. idem.

Mechanicen agrariam tradet semel p. h. idem.

Architecturam aquariam tractabit ter p. h. HVPPERTZ architectus.

Exercitationes in architectura aquaria moderabitur quater p. h. idem.

Geometriam practicam exercitationibus metiendi aequandique agros adhibitis tractabit semel p. h. REINHERTZ Dr. et privatim docens.

Algebram tractabit bis p. h. VELTMANN Dr.

Geometriam analyticam et analysin superiorem tradet ter p. h. idem.

Geometriae elementaris partem et geometriam descriptivam demonstrabit bis p. h. idem.
Exercitationes efficiendi graphides mathematicas calculosque instituet quater p. h. idem.
Artem concipiendi et praeparandi structuram viarum, canalium etc. demonstrabit bis p. h. KOLL
magister.
Geometriam practicam explicabit quater p. h. idem.
Exercitationes geodaeticas moderabitur idem.
Arti geometrice delineandi exerceendae praeerit quater p. h. idem.
Oeconomiam politicam sive nationalem explicabit ter p. h. GOTHEIN Dr. et professor.
De iure administrationis aget bis p. h. SCHVMACHER Dr.
Ius agrariam docebit semel p. h. idem.
Piscium curam tractabit semel p. h. LIBER BARO DE LA VALETTE ST. GEORGE Dr. et
professor.
De animalium domesticorum morbis acutis et epidemicis disseret ter p. h. SCHELL veterinarius.
De dignoscendis equorum corporibus exponet semel p. h. idem.
Apium curam tradet bis p. h. POLLMANN Dr.
De primo auxilio in casibus repentinis ferendo aget bis p. h. EIGENBRODT Dr. et privatum
docens.
Praeterea demonstrationes rusticae atque excursions botanicae, geognosticae, rusticae, sil-
vaticae instituentur.

THEOLOGICAE		IVRIDICAE	
EVANGELICAE	CATHOLICAE		
h. VII Theologiam Veteris Testa- menti quater Meinhold P. E.		h. VII Ius matrimoniale semel Kahl P. O. — Ius ecclesiasticum quater idem.	
h. VIII Exercitationes Hebraicas ter Kamphausen P. O. — Theo- logiae dogmaticae p. I quater Sieffert P. O. — Sermones ab Elihu habitos semel Meinhold P. E.	h. VIII Theologiae dogmaticae p. I quotidie Simar P. O.	h. VIII Ius mercatorium, cambiale, ma- ritimum quinques de Schulte P. O. — Exercitationes iuris canonici in seminario semel idem. — Ius criminale quin- ques Seuffert P. O. — Ius administrationis quinques Kahl P. O. — Ius matrimoniale semel idem. * * * Philosophiam iuris eiusque historiam quater I. B. Meyer ord. philos. P. O.	

MEDICAE

h. VII

Gynaecologiae partem semel Veit P. O. — Cursum microscopicum anatomiae pathologicae bis Koester P. O. — Anatomiam generalem ter de la Valette St. George P. O. — Medicinam forensis bis Ungar P. E. — Osteologiam et syndesmologiam ter Schiefferdecker P. E. — Chirurgiam propaedeuticam ter Witzel P. E. — Historiam medicinae semel idem.

h. VIII

Cursum microscopicum anatomiae pathologicae bis Koester P. O. — Pathologiam generalem quater idem. — Clinicum ophthalmiatricum ter Saemisch P. O. — Cursum functionum oculi perturbatarum diagnosticum semel idem. — Cursum microscopicum ter de la Valette St. George P. O. — Demonstrationes et exercitationes microscopicas ter idem. — Methodos aegrotorum explorandorum semel Leo P. E.

PHILOSOPHICAE

h. VII

De Aristotelis Organo bis Neuhaeuser P. O. — Geographiam Europae quater Rein P. O. — Historiam expeditionum polarium bis idem. — Exercitationes microscopicas bis Ludwig P. O. — Grammaticam theodiscam bis Birlinger P. E. — De antiquitatibus theodiscis bis idem. — Inscriptiones Graecae semel Elter P. E.

h. VIII

Exercitationes chemicas quotidie usque ad h. v Kekulé P. O., Anschuetz P. E., Klinger P. E. — Philosophiam iuris eiusque historiam quater I. B. Meyer P. O. — Logicen quinquies Neuhaeuser P. O. — Quaestiones botanicas usque ad h. v quotidie Strasburger P. O. — Historiam philosophiae recentioris ter Bender P. O. — Exercitationes microscopicas bis Ludwig P. O. — Colloquium de zoologia et anatomia comparata semel idem. — Zoologiae et anatomiae comparatae studia singulorum usque ad h. v quinquies idem. — Palaeontologiae et geologiae studia singulorum usque ad h. i quotidie Schlueter P. O. — Societatem Indicam bis Iacobi P. O. — Elementa linguae Sanscriticae ter Iacobi P. O. — Oeconomiae publicae partem generalem quater Gothein P. O. — Syntaxin linguae Graecae ter Klein P. E. — Arthropodum historiam naturalem ter Bertkau P. E. — Introductionem in studium insectorum semel idem. — Chemiam quantitativam semel Klinger P. E. — Toxicologiam bis idem. — Inscriptiones Graecae semel Elter P. E. — Topographiam et historiam Urbis Romae bis idem. — Colloquium philosophicum semel idem. — Institutionum Germanicarum historiam bis Buchholz Dr.

THEOLOGICAE		IVRIDICAE	
EVANGELICAE	CATHOLICAE		
h. IX Hymnologiam semel Krafft P. O. — Genesin quater Kamp- hausen P. O. — De operibus caritatis in ecclesia evangelica semel Sachsse P. O. — Librum Iobi quater Meinhold P. E.	h. IX Vaticinia Messiana quater Reusch P. O. — Historiae ec- clesiasticae p. II quinquies Schroers P. O. — Actus aposto- lorum semel Felten P. E.	h. IX Ius privatum Germanicum quinquies de Schulte P. O. — Exercitationes iuris canonici in seminario semel idem. — Pan- dectarum p. I quotidie Krueger P. O. — Processum criminales quinquies Seuffert P. O. — Historiam iuris et imperii Ger- manici quinquies Loersch P. O. — Ius Borussiae privatum quinquies Baron P. O.	
h. X Hymnologiam semel Krafft P. O. — Historiae ecclesiasticae p. III quinquies idem. — Theo- logiae practicae p. I quinquies Sachsse P. O. — Historiae ecclesiae universalis p. I quin- quies Sell P. O. — Librum Samuel semel Meinhold P. E.	h. X Theologiae dogmaticae p. III quater Reusch P. O. — Theo- logiam homileticam et cate- cheticae bis idem. — Introdu- ctionem in archaeologiam artis sacrae bis Schroers P. O. — Theologiae moralis p. II ter Kirschkamp P. O. — Intro- ductionem in N. T. libros quater Felten P. E.	h. X Historiam iuris Romani quin- quies Krueger P. O. — Pan- dectarum p. III (ius hereditarium) quater Zitelmann P. O. — Ex Pandectis ius circa familias se- mel Landsberg P. E.	
h. XI Epistolam Pauli ad Romanos quater Grafe P. O. — De ope- ribus caritatis in ecclesia evan- gelica semel Sachsse P. O. — Orationem Iesu montanam ter Fabri P. O. H. — Librum Samuel semel Meinhold P. E.	h. XI Theologiam moralem ter Langen P. O. — Epistolam ad Romanos ter idem. — Litur- giam ter Kellner P. O. — Theologiae moralis p. II bis Kirschkamp P. O. — Propae- deuticen metaphysicam theolo- giae bis idem. — Historiam litterarum christianarum anti- quarum ter Fechtrop P. E. — Symbolicen semel idem.	h. XI Processum civilem ordinarium quinquies Endemann P. O. — Ius gentium quater Hueffer P. O. — Institutiones iuris Ro- mani quinquies Zitelmann P. O. — Pandectarum p. II (ius obli- gationum) quater Baron P. O.	

MEDICAE

PHILOSOPHICAE

h. IX

Physiologiam generalem specialisque p. I
quinquies Pflueger P. O. — Laboratorium
anatomicum ab h. ix ad i quotidie de la Va-
lette St. George P. O. una cum Nussbaum
P. E. et Schiefferdecker P. E. — Clinicum
et policlinicum chirurgicum quotidie Tren-
delenburg P. O.

h. X

Clinicum et policlinicum chirurgicum quotidie
Trendelenburg P. O. — Clinicum medicum
quotidie ab h. x³/₄ Schultze P. O.

h. XI

Clinicum medicum quotidie Schultze P. O. —
De generatione semel Kochs Dr.

h. IX

Institutionum civilium historiam comparatam semel Vsener
P. O. — Psychologiam paedagogicam quater I. B. Meyer P. O.
— Metaphysicam quater Neuhaeuser P. O. — Historiam Ro-
manorum antiquam quater Nissen P. O. — Mineralogiam spe-
cialem quater Laspeyres P. O. — Fundamenta et originem
crustae terrestres semel idem. — Mineralogiae studia singu-
lorum usque ad h. i quater idem. — Nibelungiadem quater
Wilmanns P. O. — Philosophiam religionis ter Bender P. O.
— Scriptores Indicos bis Iacobi P. O. — Grammaticam com-
paratam ter Iacobi P. O. — Quaestiones physicas experimen-
tales usque ad h. xii quotidie Hertz P. O. — Calculi differ-
entialis et integralis elementa bis Kortum P. E. — Historiam
eloquentiae apud Graecos semel Klein P. E. — Chemiae orga-
nicae elementa ter Anschuetz P. E. — Exercitationes pra-
cticas de coloribus e resina empyreumatica praeparatis usque
ad h. xii semel Anschuetz P. E. et Bredt Dr. — Plantas
officinales bis Schimper P. E. — De Vondel poeta semel
Franck P. E. — Exercitationes de vocibus Germanis semel
idem. — Pharmaciae p. II semel Klinger P. E. — Chemiam
alimentorum semel idem. — Chemiam quantitativam semel
idem. — Geographiam animalium semel Voigt Dr. — Plane-
tarum et cometarum perturbationes bis Moennichmeyer Dr.
— Exercitationes calculi astronomici semel idem.

h. X

Demosthenem quater Vsener P. O. — Institutionum civilium
historiam comparatam semel idem. — Chemiam anorganicam
experimentalem quinquies Kekulé P. O. — Aristotelis philo-
sophiam bis I. B. Meyer P. O. — Exercitationes crystallogra-
phicas usque ad h. i semel Laspeyres P. O. — Grammaticam
linguae Goticae ter Wilmanns P. O. — Elementa astronomiae
quater Schoenfeld P. O. — Palaeontologiam cum exercitatio-
nibus quater aut quinquies Schlueter P. O. — Exercitationes
archaeologicas semel Loescheke P. O. — Calculi differentialis
et integralis elementa bis Kortum P. E. — Grammaticam linguae
Germaniae inferioris ter Franck P. E. — Optices theoriam
quater Lorberg P. E. — Chemiae physicae capita bis idem.
— Ornithologiae capita semel Koenig Dr.

h. XI

Plautum quater Buecheler P. O. — Epigraphica semel
idem. — Mechanicam analyticam quater Lipschitz P. O. —
Seminarium mathematicum bis idem. — Historiam sculpturae
Italicae ter Iusti P. O. — Botanice generalem quinquies Stras-
burger P. O. — De plantarum adaptatione semel idem. —
Seminarium historicum semel Menzel P. O. — Artem metricam
neolatinam ter Foerster P. O. — Seminarium neolatinum semel
idem. — Exercitationes societatis litterariae semel Berger Dr.

THEOLOGICAE		IVRIDICAE	
EVANGELICAE	CATHOLICAE		
h. XII Introductionem in N. T. quin- quies Sieffert P. O. — Historiam temporum circa Christum natum ter Grafe P. O. — Prosemina- rium ad N. T. spectans semel idem. — Herderi theologi vitam et scripta semel Sell P. O. — Theologiam symbolicam quater Bratke P. E. — Historiam sectar- um protestantismi semel idem.	h. XII Historiae ecclesiasticae p. III quinquies Langen P. O. — Epistolam ad Galatas semel idem. — Geneseos partem priorem quater Kaulen P. O. — Seminarii theologici exerci- tationes ad V. T. adhibendas bis idem. — Seminarii theo- logici exercitationes homileti- cas semel Kellner P. O.	h. XII Processum civilem extraordi- narium semel Endemann P. O. — Processum concursus bis idem. — Encyclopaediam et methodologiam iuris quater Baron P. O. — Pandectarum p. II (ius obligationum) quater Landsberg P. E.	
h. III Seminarium catecheticum se- mel Sachsse P. O.		h. III Iuris criminalis partis II ca- pita selecta semel Seuffert P. O.	
h. IV Seminarium catecheticum se- mel Sachsse P. O. — Colloquia de quaestionibus dogmaticis se- mel Fabri P. O. H.	h. IV Patrologiam bis Kellner P. O. — Hermeneuticen biblicam bis Kaulen P. O. — Symbo- licen semel Fechtrop P. E. — Actus apostolorum bis Felten P. E.	h. IV Iuris criminalis partis II ca- pita selecta semel Seuffert P. O. — Ordinem iudiciorum privatorum bis Pflueger Dr.	

ORDINE DISCRIPTAE

MEDICAE

h. XII

Exercitationes practicas in clinico gynaeo-
logico quotidie Veit P. O. — De morbis orga-
norum digestionis bis Schultz P. O. — De
morbis sanguinis et mutationis materiae semel
idem. — Demonstrationes et exercitationes
microscopicas physiologiam generalem illu-
strantes ter Schaaffhausen P. O. H. — Clini-
cum et policlinicum morborum cutis et syphi-
liticum bis Doutelepoint P. E. — Cursum
laryngoscopiae bis Leo P. E.

h. II

Cursum physiologiae chemicae bis Pflueger
P. O. — Cursum ophthalmoscopicum semel
Saemisch P. O. — De oculi morbis interioribus
semel idem. — Cursum fascias applicandi bis
de Mosengeil P. E. — Policlinicum otiatricum
bis h. 11 1/2 Walb P. E. — De infantium morbis
cum demonstrationibus clinicis bis Ungar P. E.

h. III

Cursum physiologiae chemicae bis Pflueger
P. O. — Cursum ophthalmoscopicum semel
Saemisch P. O. — Pharmacologiam una cum
Formulari quater Binz P. O. — Clinicum psy-
chiatricum bis Pelman P. O. — Generis
humani historiam primitivam bis Schaaff-
hausen P. O. H. — Encyclopaediam artis
medicae semel idem. — Cursum ad intro-
ductionem in histologiam pathologicam semel
Ribbert P. E. — Cursum receptandi semel
Geppert Dr.

h. IV

Cursum demonstrativum anatomiae patho-
logicae bis Koester P. O. — Psychiatriam
forensem semel Pelman P. O. — De morbis
syphiliticis semel Doutelepoint P. E. —
Anatomiam plasticam semel de Mosengeil P. E.
— Policlinicum medicum quinquies Finkler
P. E. — De causis morborum semel idem. —
Cursum ad introductionem in histologiam patho-
logicam semel Ribbert P. E. — Cursum per-
cussionis et auscultationis semel Leo P. E. —
De cognoscendis et medendis morbis mulierum
bis Krukenberg Dr. — Diagnostice che-
micam et microscopiam bis Bohland Dr. — De
herniis abdominalibus semel Eigenbrodt Dr.

PHILOSOPHICAE

h. XII

Seminarium historicum semel Menzel P. O. — Calculum
interpolatorum et quadraturas mechanicas bis Schoenfeld
P. O. — Phonologiam latinam et neolatinam quater Foerster
P. O. — Seminarium neolatinum semel idem. — Zoologiam
generalem et anatomiam comparatam bis Ludwig P. O. —
Physicam experimentalem quater Hertz P. O. — Monumenta
musei archaeologici semel Loeschke P. O. — Monumenta
scenica bis idem. — Historiam picturae Graecorum ter idem.
— Oeconomiae publicae partem specialem quater Dietzel
P. O. — Introductionem in philosophiam bis Martius Dr. —
Historiam litterarum theodiscarum recentiorum quater Berger
Dr. — Exercitationes societatis litterariae semel idem.

h. II

Exercitationes botanicas microscopicas bis Strasburger
P. O. — Quaestiones experimentales usque ad h. vi quinquies
Hertz P. O. — Exercitationes in laboratorio physico usque ad
h. vi bis idem. — Excursiones botanicas semel Schimper
P. E. — Artem delineandi et fingendi bis Kueppers Prof.

h. III

Exercitationes chemicas ad usum tironum usque ad h. vi
semel Kekulé P. O. — Exercitationes botanicas microscopicas
bis Strasburger P. O. — Chronologiam Romanam et medii aevi
bis Menzel P. O. — Exercitationes palaeographicas bis idem.
— Lectiones Arabicas bis Prym P. O. — Societatis Arabicae
exercitationes semel idem. — Historiam Fausti et Goethii Faustum
semel Birlinger P. E. — Artem delineandi et fingendi bis
Kueppers Prof. — Doctrinam proportionum semel idem.

h. IV

Principia cognoscendi semel Bender P. O. — Zoologiam
generalem et anatomiam comparatam quater Ludwig P. O.
— Geologiam Germaniae septentrionalis et excursiones geolo-
gicas semel Schlueter P. O. — Grammaticam Anglicam recen-
tiorum ter Trautmann P. O. — Linguam Persicam recentiorum
ter Prym P. O. — Societatis Arabicae exercitationes semel idem.
— Historiam morum et opinionum saec. XVI semel Gothein
P. O. — Motuum civilium Galliae historiam quater Koser P. O.
— Seminarium mathematicum semel Kortum P. E. — Pharma-
ciae p. II semel Klinger P. E. — Geographiam animalium
semel Voigt Dr.

THEOLOGICAE		IVRIDICAE
EVANGELICAE	CATHOLICAE	
h. V Seminarium homileticum semel Sachsse P. O. — Colloquia de quaestionibus dogmaticis semel Fabri P. O. H.	h. V Seminarii theologi exercita- tiones dogmaticas semel Simar P. O., historicas semel Schroers P. O., ad theologiam moralem spectantes semel Kirschkamp P. O., exegeticas ad N. T. spe- ctantes semel Felten P. E. — Seminarii theologi exercita- tiones catecheticas semel Kell- ner P. O.	h. V Exercitationes iuris mercatu- rae et cambiorum semel Ende- mann P. O. — Gai Institutiones in seminario semel Krueger P. O. — Ius bonorum ecclesiasti- corum bis Hueffer P. O. — Exercitationes iuris Germanici in seminario semel Loersch P. O. — Exercitationes exege- ticas semel Zitelmann P. O. — Seminarium iuridicum semel idem. — Causas et ore et stilo tractandas in seminario semel Baron P. O.
h. VI Seminarium exegeticum V. et N. T. Kamphausen P. O. et Grafe P. O. — Exercitationes seminarii ad historiam ecclesiae et dogmatum spectantes Krafft P. O. et Sell P. O. — Semina- rium systematicum Sieffert P. O. — Seminarium homileti- cum semel Sachsse P. O.	h. VI Seminarii theologi exercita- tiones dogmaticas semel Simar P. O., historicas semel Schroers P. O., ad theologiam moralem spectantes semel Kirschkamp P. O., exegeticas ad N. T. spe- ctantes semel Felten P. E.	h. VI Exercitationes iuris mercatu- rae et cambiorum semel Ende- mann P. O. — Gai Institutiones in seminario semel Krueger P. O. — Exercitationes iuris Germa- nici in seminario semel Loersch P. O. — Exercitationes exegeticas semel Zitelmann P. O. — Semi- narium iuridicum semel idem. — Causas et ore et stilo tractandas in seminario semel Baron P. O.

MEDICAE

h. V

Cursum demonstrativum anatomiae pathologicae bis Koester P. O. — Pathologiam generalem semel idem. — Akiurgiae capita selecta semel Trendelenburg P. O. — Hygienam quater Finkelnburg P. E. — Anatomiam topographicam ter Nussbaum P. E. — De morbis narium et faucium semel Walb P. E. — Cursum percussiois et auscultationis ter Leo P. E. — Anatomiam et physiologiam medullae spinalis et cerebri hominis Thomsen Dr.

h. VI

Cursum operationum chirurgicarum quotidie Trendelenburg P. O. et Eigenbrodt Dr. — De climatibus semel Finkelnburg P. E.

h. VII

Cursum operationum chirurgicarum quotidie Trendelenburg P. O. et Eigenbrodt Dr.

h. post stat.

Seminarium physiologicum quotidie Pflueger P. O. — Exercitationes rite obducendi cadavera Koester P. O. — Laboratorium pathologicum quotidie idem cum Ribbert P. E. — Laboratorium pharmacologicum quotidie Binz P. O. una cum Geppert Dr. — De principiis generalibus philosophiae naturalis semel Fuchs P. E. — Electrotherapiam et electrodiagnostice bis idem. — De morbis inficientibus semel Ribbert P. E. — Cursum technicum bacteriologiae quotidie idem. — Studia in laboratorio policlinico Walb P. E. — De vaccinatione semel Ungar P. E. — Exercitationes practicas vaccinationis bis idem. — Cursum operationum obstetricarum quater Kocks Dr. — Cursum laryngoscopiae et rhinoscopiae bis Burger Dr. — De morbis narium et laryngis capita selecta semel idem. — De hypnotismo semel Kochs Dr.

PHILOSOPHICAE

h. V

Chemiae organicae capita selecta semel Kekulé P. O. — Historiam Europae inde ab a. 1660 ad 1789 quater Ritter P. O. — Proseminarium theodiscum semel Wilmanns P. O. — Principia cognoscendi semel Bender P. O. — Historiam morum et opinionum saec. XVI semel Gothein P. O. — Historiam doctrinarum politicarum semel Dietzel P. O. — Seminarium oeconomicum semel idem. — Seminarium mathematicum semel Kortum P. E. — Colloquium de commentationibus ad chemiam organicam pertinentibus semel Anschuetz P. E. — Seminarium theodiscum semel Franck P. E. — Geologiam generalem quater Pöhlhig Dr. — Introductionem in plantarum phanerogamarum systema semel Schenck Dr. — Plantarum scandentium, epiphyticarum sim. biologiam semel idem. — Elementa practica chemiae organicae semel Bredt Dr. — Plantarum determinandarum exercitationes semel Noll Dr.

h. VI

Seminarium philologicum semel Buecheler P. O., bis Vsener P. O., semel Elter P. E. — Exercitationes de arte historicas semel Iusti P. O. — Seminarium historicum semel Nissen P. O., item Ritter P. O., item Koser P. O. — Proseminarium theodiscum semel Wilmanns P. O. — Seminarium geographicum semel Rein P. O. — Seminarium Anglicum semel Trautmann P. O. — Colloquium physicum semel Hertz P. O. una cum Richarz Dr. — Seminarium theodiscum semel Franck P. E. — Palaeontologiae p. I bis Pöhlhig Dr. — Descendentiae theoriam bis idem. — Elasticitatis theoriam semel Richarz Dr. — Plantarum determinandarum exercitationes semel Noll Dr.

h. VII

Seminarium philologicum semel Buecheler P. O., item Elter P. E. — Seminarium historicum semel Nissen P. O., item Ritter P. O., item Koser P. O. — Seminarium Anglicum semel Trautmann P. O.

h. post stat.

Exercitationes astronomicas practicas Schoenfeld P. O. — Seminarium oeconomicum Gothein P. O. — De Kantii philosophia semel Schaarschmidt P. E. — Exercitationes in contrapuncto semel Wolff P. E. — Exercitationes instrumentis musicis concinentium bis idem. — Organi tractandi artem idem. — Historiam artis Aegyptiae semel Wiedemann Dr. — Historiam litterarum Anglicarum antiquiorum ter Morsbach Dr. — Linguae Anglicae recentioris exercitationes ter idem. — Kantii critice rationis practicae semel Martius Dr. — Exercitationes psychologicas practicas idem. — Theoriae aequationum differentialium capita bis Minkowski Dr. — Formarum quadraticarum theoriam et applicationes ter idem. — De delineationibus topographicis et geographicis bis Reinhardt Dr. — Fossilia formationibus stratis propria ter Rauff Dr. — De plantarum modo movendi semel Noll Dr. — Astronomiae theoreticae p. I quater Deichmueller Dr. — Linguae Francogallicae rudimenta bis Loreck Dr. — Scriptoris Gallice vertendi exercitationes bis idem. — De Gallica poesi saec. XIX semel idem. — Exercitationes stili Graeci et Latini bis Brinkmann Dr.

